

SPANNING

CRISIS

UITGAVE VAN HET WETENSCHAPPELIJK BUREAU VAN DE SP

Versijnt 11 keer per jaar, jaargang 11, nummer 5, mei 2009

Op een enkeling na had niemand enkele jaren geleden een grote economische crisis durven voorspellen. Crisissen waren in de heersende opvattingen iets van het verleden, misschien van de jaren zeventig en tachtig maar eigenlijk vooral van voor de oorlog. De tijd van minister-president Colijn die met een rigide politiek de crisis langer liet voortduren dan noodzakelijk en wenselijk was.

Ondanks de optimistische opvatting dat het tegenwoordige kapitalisme er een is zonder crises blijkt de werkelijkheid anders te zijn. We zitten midden in een economische crisis waarvan het eind nog niet in zicht is. Volgens ons eigen Centraal Plan Bureau zal de economie dit jaar met 3,5 procent krimpen, maar het Internationaal Monetair Fonds verwacht zelfs een krimp van 4,8 procent voor ons land. De geleerden die de crisis niet voorsagen, hebben midden in de crisis dus ook nogal uiteenlopende verwachtingen. De gewone mensen moeten het allemaal maar gelaten over zich heen laten komen lijkt het.

Een van de stokpaardjes van rechtse economen en politici die het allemaal goed denken te weten, is de vergrijzing van de bevolking. Volgens hen is die vergrijzing een grote bedreiging voor de toekomst en ze weten ook hoe we die het hoofd kunnen bieden. De pensioenleeftijd moet omhoog en in ieder geval de leeftijd waarop je AOW krijgt. De crisis is nu aangegrepen om de mantra van de AOW er nog eens goed in te pompen en alles is in het werk gesteld om de verhoging naar 67 jaar acceptabel te maken. Een ander stokpaardje is de ontwikkelingshulp. De AOW-leeftijd moet omhoog en de ontwikkelingshulp willen ze omlaag. De Zambiaanse econome Dambisa Moyo pleit ongetwijfeld te goeder trouw zelfs voor afschaffen van alle ontwikkelingshulp, maar dat rechts haar verhaal nu te hulp roept is ongetwijfeld geen toeval. Bij maatregelen in het kader van het milieu- en klimaatbeleid is iets dergelijks aan de

hand. Ook de noodzaak voor deze maatregelen staat door de crisis onder druk, ook al een stokpaardje van rechts.

Deze drie rechtse stokpaardjes worden in deze aflevering van Spanning aan een kritische blik onderworpen door respectievelijk Paul Ulenbelt, Riekje Camara-Kappelhof en Paulus Jansen. Dat betreft dan de indirecte gevolgen van de economische crisis. De crisis zelf, hoe is ze ontstaan, wie zijn er verantwoordelijk voor en welk beleid is nodig om er een eind aan te maken? Sommige linkse economen zien de huidige crisis als een uitvloeisel van de crisis van de jaren zeventig en tachtig. Ze komen aan het woord in een artikel van Sjaak van der Velden. Volgens hen is die crisis nooit goed uitgezeekt doordat overheden en particulieren de economie aan de praat hielden met gigantische kredieten. Het kapitalisme draaide op de pof en daar is nu een einde aan gekomen. Ewout Irrgang, woordvoerder financiën en ontwikkelingssamenwerking van de SP in de Tweede Kamer, vertelt in een interview waar het fout ging in het kredietverleningssysteem. De bonuscultuur, waartegen zelfs tweederde van de leden van de CNV-Bedrijvenbond actie wil voeren, komt uiteraard ook aan de orde. Diederik Olders behandelt de gedachtegang van de neoklassieke economische theorie. Die theorie is de overheersende binnen de academische wereld en de politiek, maar de crisis laat zien dat het tijd wordt voor een ander denkkader. Jasper Schaaf roept in het Rijke Rooie Leven op om de economische werken van Karl Marx weer te gaan lezen, want die theorie is volgens hem juist wel goed in staat om crisissen te voorspellen. Tweede Kamerlid Jan de Wit is aangewezen om de parlementaire commissie te leiden die onderzoek gaat doen naar de oorzaken van de crisis in de financiële sector. Hij kijkt in een kort interview voorzichtig – want dat hoort bij zo'n functie – vooruit.

INHOUD

3

**“BONUSSYSTEEM VERBIEDEN”
TIEN VRAGEN OVER DE CRISIS
AAN EWOUT IRRGANG**

5

**JAN DE WIT LEIDT PARLEMENTAIRE
ONDERZOEK KREDIETCRISIS**

6

**ENERGIE EN KLIMAAT: TWEE
PROBLEMEN VOOR DE PRIJS VAN ÉÉN**

9

**WERKNEMERS EN CRISIS:
EEN NIEUWE KOERS**

11

KOP IN HET ZAND EN LENEN MAAR

15

“LOOPT DE HULP DOOD?”

19

**REVOLUTIE: ALTERNATIEVEN
VOOR NEOKLASSIEKE ECONOMIE**

25

HET RIJKE ROOIE LEVEN

28

**OPINIE: MINDER BRUSSEL, GOED
VOOR ONS ALLEMAAL**

COLOFON

Spanning wordt uitgegeven door het

Wetenschappelijk Bureau van de SP

Een abonnement kost 12 euro per jaar voor SP-leden en 25 euro voor niet-leden. De betaling gaat per incasso.

Abonnementenadministratie

Vijverhofstraat 65

3032 SC Rotterdam

T (010) 243 55 40

F (010) 243 55 67

E administratie@sp.nl

Redactieadres

Vijverhofstraat 65

2032 SC Rotterdam

T (010) 243 55 35

F (010) 243 55 66

E spanning@sp.nl

Redactie

Diederik Olders

Sjaak van der Velden

Redactieraad

Hans van Heijningen

Tiny Kox

Ronald van Raak

Arjan Vliegenthart

Basisontwerp

Thonik en BENG.biz

Vormgeving

Robert de Klerk

Gonnie Sluijs

Antoni Gracia

Illustraties

Len Munnik

Foto cover

Joost van den Broek / HH

“BONUSSYSTEEM VERBIEDEN”

TIEN VRAGEN OVER DE CRISIS AAN EWOUT IRRGANG

Tekst: Sjaak van der Velden

We horen alarmerende berichten; het gaat niet meer alleen om een kredietcrisis maar een heuse economische crisis.

Waar komt dat nu ineens vandaan?

“Het is een systeemcrisis, wat betekent dat het bestaande economische systeem faalt. Het gaat niet om incidenten, daarvoor zijn de problemen van talloze bedrijven te massaal. We leven al een tijd onder een ander soort kapitalisme dan we in de jaren zestig kenden. Dat verschil komt vooral tot uiting in de volslagen liberalisering van het kapitaalverkeer en de financiële markten. Kapitaal kan zich vrijwel zonder enige controle vrij over de wereldbol verplaatsen. Het toezicht op de financiële sector is bij die ontwikkeling achtergebleven met alle gevolgen van dien.”

Hoe bedoel je?

“Omdat het kapitaal vrij kon bewegen en er nauwelijks effectieve controle meer bestond gingen bedrijven steeds grotere risico's nemen om het hoogst denkbare rendement te halen. Dat nemen van onverantwoorde risico's is nog eens gestimuleerd door de toegenomen macht van de aandeelhouders. Vroeger hadden aandeelhouders natuurlijk ook veel macht maar sinds de jaren tachtig leek alles er op gericht om de aandeelhouders tevreden te houden met kortetermijn-beleggingsresultaten. Bedrijven leken alleen nog maar een voertuig voor hoge beursrendementen en het bedrijf zelf had geen waarde op zich. Je moet het natuurlijk niet idealiseren maar vroeger probeerden ondernemers een bedrijf ook in stand te houden voor de toekomst. Wat ze wel eens noemen de sprinkhaankapitalisten strijken ergens neer en vreten het bedrijf leeg om vervolgens verder te vliegen naar een ander bedrijf. Dat is echt een heel andere manier van ondernemen.”

In dat hele verhaal komt het woord bonussen niet voor, maar juist daar is toch veel over te doen geweest.

“De bonussencultuur heeft de ontwikkeling die ik zo-even heb geschetst nog eens versterkt. Bestuurders en (senior)managers kregen hogere bonussen uitgedeeld naarmate de aandeelhouderswaarde hoger was. Aan bankpersoneel werden bonussen in het vooruitzicht gesteld voor degenen die de meeste producten verkocht. Dat leidde ertoe dat het personeel en dan vooral natuurlijk de beleidsmakers, de top, steeds meer risico's ging nemen om nog meer bonussen binnen te halen. Zo is te verklaren dat mensen die dat eigenlijk helemaal niet kunnen betalen toch een hypotheek mochten afsluiten, want dat leverde weer een bonus op. Als die mensen eenmaal hun handtekening hadden gezet dan ging de rente na een paar jaar omhoog en kwamen ze in de problemen. Honderdduizenden mensen in de Verenigde Staten konden hun hypotheeklasten daardoor niet meer betalen. Voor de banken was dat uiteindelijk ook niet gunstig want die liepen zo de rente en aflossing mis terwijl door de dalende huizenprijzen het huis ook minder waard was dan de hypotheek. Het verklaart waarom een aantal grote Amerikaanse banken door de overheid van faillissement gered moest worden.”

“JE KUNT DIE GRAAIERS NIET ACHTERAF IN DE GEVANGENIS STOPPEN”

EWOUT IRRGANG
Tweede Kamerlid

Was dit allemaal niet te voorzien geweest, want als het zo logisch is wat er nu gebeurt dan konden de slimme koppen dat toch ook verwachten?

“Dit soort ontwikkelingen wordt natuurlijk niet als een plan bedacht. Dat gaat stukje bij beetje. Eerst liet de regering Nixon in 1971 het systeem van vaste wisselkoersen los. Dat maakte het internationale kapitaalverkeer al een stuk vrijer. In de jaren tachtig werden ook de financiële markten geliberaliseerd toen de ideologie opkwam dat de economie veel minder overheidsinvloed en regulering mocht hebben dan in de voorafgaande periode. Wat nu tot een economische crisis ontwikkelt, is dus het resultaat van een ideologie die steeds een stapje verder ging.”

De ontvangers van de bonussen, die we de graaiers noemen, zijn die nou schuldig of niet? Er zijn mensen die ze het liefst zouden opknopen.

“Dat moesten we maar niet doen. We leven in een rechtsstaat waar geldt dat je geen straf kunt geven zonder voorafgaande strafbepaling. Het ontvangen van die bonussen was niet bij wet verboden. Dus hoe vervelend sommigen dat misschien ook vinden, je kunt die graaiers niet achteraf in de gevangenis stoppen. Wel vind ik dat we dat hele bonussysteem voor de toekomst moeten verbieden zodat het niet nog een keer helemaal fout kan gaan.

Bovendien moet de mogelijkheden om bestuurders aansprakelijk te stellen voor wanbestuur worden uitgebreid.”

Waar maak je je nu het meest zorgen over?

“Het grote gevaar dat ons nu bedreigt is deflatie, dus een daling van de prijzen. Als dat gebeurt, gaat iedereen

zijn aankopen uitstellen in de hoop dat de prijzen nog verder dalen.”

Dat zal de gemiddelde werknemer als muziek in de oren klinken, dalende prijzen.

“Dat begrijp ik, maar op termijn bedreigt deflatie ook het levenspeil van de arbeiders want reken maar dat de lonen dan ook onder druk komen te staan. Maar belangrijker nog is dat het uitstellen van aankopen zal leiden tot nog meer faillissementen en dus ook nog grotere werkloosheid. Ook dat zet vervolgens weer de lonen onder druk.”

Wat moet er volgens jou gebeuren om al die rampspoed te voorkomen?

“De overheid en eigenlijk moet ik zeggen de overheden, want landen moeten dat coördineren, moeten investeren, investeren en nog eens investeren. Dat betekent een terugkeer naar Keynes die dat tijdens de crisis van de jaren dertig ook al zei. De overheid moet met een toename van de uitgaven de bedrijvigheid stimuleren om die dreigende deflatie een halt toe te roepen. Centrale banken moeten als de rente al tot bijna nul verlaagd is, zoals in de VS, Engeland, en Japan, overgaan tot een extreme maatregel: geld drukken. Dat is de enige manier nog om inflatie te creëren.”

De overheid heeft toch al genoeg geld in de economie gepompt? Tachtig miljard in de banken, die nota bene belangrijke veroorzakers van de crisis zijn, daar stellen nogal wat mensen vraagtekens bij.

“Dat is begrijpelijk, maar toch moest dat gebeuren want als die banken niet waren gered dan waren juist ook heel wat gewone mensen de dupe geweest. Maar er moet wel meer gebeuren. Dat moet snel en effectief want investeringen die pas over vijf jaar effect sorteren daar verhelpen we de huidige crisis niet mee. Het moeten wel maatschappelijk nuttige investeringen zijn, dan hebben we er ook nog wat aan als de crisis voorbij is.”

Tot slot nog een theoretische vraag. In deze Spanning geven een aantal buitenlandse economen hun visie op de crisis. Volgens hen is deze crisis eigenlijk een uitloeijsel van de overcapaciteit die al in de jaren zeventig ontstond maar onder andere door de aangejaagde kredietverlening is gedempt.

“Dat zie ik eerlijk gezegd niet zo erg. In de jaren zeventig had je een hoge inflatie. Dat wijst niet op overcapaciteit maar op ondercapaciteit. De vraag is dan groter dan de productiecapaciteit. Ondernemers zien dan kans om hun prijzen te verhogen, vandaar de hoge inflatie. Nu hebben we juist het omgekeerde: lage inflatie, er dreigt zelfs deflatie. Dat komt doordat de vraag het afgelopen jaar is ingestort, niet door overcapaciteit uit de jaren zeventig. Overcapaciteit is wel het resultaat van een inzakkende vraag.

Als de vraag weer aan zou trekken is er door de ontstane overcapaciteit ruimte voor een aantal jaren van hoge groei zonder een sterk aantrekkende inflatie. In deze diepe crisis klinkt dat voor mij nu nog als toekomstmuziek.”

JAN DE WIT LEIDT PARLEMENTAIRE ONDERZOEK KREDIETCRISIS

Tekst: Sjaak van der Velden Fotografie: Ari Versluis

Onderzoeken; daar is de SP goed in. Logisch dat we eindelijk een keer een voorzitter van een parlementair onderzoek mogen leveren. Het werd Jan de Wit.

Een SP'er als voorzitter van het parlementair onderzoek naar de kredietcrisis – een mijlpaal in onze geschiedenis?

“We kunnen dit zeker als een mijlpaal opvatten. De partij mag hier erg trots op zijn want het feit dat ik ben aangesteld geeft aan dat anderen in de Tweede Kamer hun vertrouwen in ons uitspreken. Dat vertrouwen kregen we uiteraard ook omdat ik al jaren meeloop in Den Haag en zitting had in de commissie die de bouwenquête uitvoerde.”

Krijgen we nu ook rechtstreekse televisie zoals enkele jaren gelden bij die parlementaire enquête naar de bouwfraude?

“Er is nu sprake van een parlementair onderzoek. Dat is iets anders dan een parlementaire enquête zoals dat onderzoek naar de bouwfraude. Bij een enquête zijn mensen verplicht te verschijnen en moeten ze hun verklaringen onder ede afleggen. Dat is allemaal geregeld in een wet en is al zo sinds de grondwet van 1848. Wij kunnen mensen dus niet onder ede horen, maar toch is de kans dat er op televisie verslag van ons onderzoek zal worden gedaan aanwezig, want het is uiteraard een heel belangrijke zaak.”

Jullie kunnen dus niemand verplichten om te komen? Wat dan als niemand van de bankiers en falende toezichthouders op komt dagen?

“De Tweede Kamer kan in zo'n situatie altijd nog besluiten om een parlementaire enquête te houden, maar laten we niet op de zaken vooruitlopen.”

Waarom heeft de SP, bij monde van Ewout Irrgang, al in een vroeg stadium voor een onderzoek gepleit?

“Deze crisis is één van de grootste sinds de Tweede Wereldoorlog en raakt ons allemaal. Het parlement moet kijken of het mogelijk is om lessen te trekken uit wat er is gebeurd. Hebben alle betrokkenen juist gehandeld? De SP is ervan overtuigd zijn dat de crisis een gevolg is van het neoliberale systeem dat niet deugt omdat het de banken enorm veel vrijheid gaf. Daar kwam volgens Ewout en de SP nog het falen van de toezichthouders bij. Andere partijen denken misschien dat er slechts menselijke fouten zijn gemaakt of dat het allemaal de schuld is van de Amerikanen. Ons onderzoek zal daar als het goed is meer inzicht in geven.”

Wat gaat de commissie nu precies onderzoeken?

“We beginnen met een onderzoek naar de oorzaken van de crisis in de financiële sector tot september 2008. Als we daar zicht op hebben dan gaan we verder met het tweede deel. Dat deel behandelt de periode daarna, toen de staat die sector te

hulp schoot met allerlei ingrepen en financiële injecties. Dat deel gaat voor een groot deel over het handelen van de minister (PvdA minister Bos) en de rol van de Tweede Kamer. Deel twee is uiteraard voor de politiek erg gevoelig.”

Wanneer moeten jullie klaar zijn?

“De afspraak is dat het onderzoek moet zijn afgerond voor de zomer van 2010. Het wordt dan ook hard werken want er valt heel veel te zeggen over de achtergronden en oorzaken van deze crisis. Hopelijk is iedereen bereid lessen te trekken uit onze bevindingen.”

ENERGIE EN KLIMAAT: TWEE PROBLEMEN VOOR DE PRIJS VAN ÉÉN

Tekst: Paulus Jansen, woordvoerder energie/klimaat SP-Tweede Kamerfractie Fotografie: sxc.hu

De klap waarmee afgelopen jaar een aantal van de grootste financiële bedrijven van hun voetstuk zijn gevallen, dreunt nog steeds na. In de economie, omdat de financiële crisis de opmaat bleek voor een economische depressie die herinneringen aan de jaren dertig oproept. Maar ook in het maatschappelijke debat: alom wordt de roep om structurele herzieningen van de economie sterker. Het ongebreidelde kapitalisme moet worden ingedamd, de rol van de overheid versterkt.

Een van de schaduwzijden van de huidige economische orde is het ongebreidelde gebruik van schaarse grondstoffen. Bij fossiele energiebronnen is het tempo waarin ze worden opgestookt zó hoog, dat hierdoor zelfs twee wereldwijde crisissen tegelijk veroorzaakt worden: de energiecrisis en de klimaatcrisis. In dit artikel ga ik in op de mogelijkheden om beide problemen in samenhang aan te pakken.

Voor degenen die nog twijfelen aan de ernst van de energiecrisis eerst maar eens wat cijfers. Sinds de industriële revolutie is het wereldwijde energieverbruik in steeds sneller tempo gestegen. De stijging is vooral het gevolg van de groeiende wereldbevolking (1800: 978 miljoen; 2009: 6790 miljoen; 2050: naar schatting 8900 miljoen¹) en de gestegen welvaart. Een belangrijk deel van die welvaart wordt geconsumeerd in de vorm van energie: we kopen meer elektrische toestellen, meer en grotere auto's, wonen in grotere woningen, vliegen meer en verder en last but not least: we eten meer energie-intensief voedsel. De stijging wordt

afgeremd door efficiencyverbeteringen, maar die wegen tot dusver niet op tegen de stijging van de vraag.

Het Internationale Energie Agentschap (IEA) publiceert jaarlijks de *World Energy Outlook*². Deze publicatie vat de historische ontwikkeling en de recente trends samen en trekt deze door naar de toekomst.

Tussen 1980 en 2005 groeide het jaarlijkse wereldwijde energieverbruik met 63 procent tot 485 miljard (dat zijn 15 nullen) kilojoule, een stijging van gemiddeld twee procent per jaar. Bij dit soort getallen kun je je nauwelijks iets voorstellen. Daarom een vergelijking met ons eigen energieverbruik. Een mens heeft per dag tussen 8.000 en 10.000 kilojoule aan voedsel nodig. Omgerekend betekent dit dat we totaal bijna twintig keer zoveel energie gebruiken als we nodig hebben voor ons voedsel.

TOEKOMSTVERWACHTING

Het IEA verwacht dat bij ongewijzigd beleid – ten opzichte van 2009 – het energieverbruik tot 2030 nog eens met 45 procent zal stijgen, gemiddeld 1,6 procent per jaar. Deze groei vindt vooral plaats in China, India, Afrika en het Midden-Oosten, gebieden waar zowel de bevolking als het energieverbruik per hoofd van de bevolking pijlsnel stijgen. In Europa en Noord-Amerika zal het energieverbruik tot 2030 licht dalen. Dat komt deels door een krimpende bevolking (Europa), voor een ander deel door efficiencymaatregelen en een groei van het aandeel duurzame energie. Bedenk daarbij wel dat het huidige energieverbruik van een Europeaan bijna tien keer zo hoog is als dat van een Indiër of Afrikaan.

De groeiende vraag zal, in combinatie met de teruglopende voorraad gemakkelijk winbare voorraden, leiden tot een structurele stijging van de energieprijzen.

Nobuo Tanaka, directeur van het IEA, concludeerde bij de presentatie van de *World Energy Outlook* in November 2008: "We kunnen het ons niet permitteren om ten gevolge van de financiële en economische crisis de politieke acties uit te stellen die dringend nodig zijn om ons te verzekeren van voldoende energiebronnen en de stijging van de broeikasgassen een halt toe te roepen. De huidige trends bij productie en consumptie van energie zijn absoluut niet duurzaam, in ecologisch, economisch en sociaal opzicht. Ze kunnen en moeten worden veranderd."

De benodigde wereldwijde investeringen in de energievoorziening schat Tanaka op ongeveer een biljoen dollar per jaar, voor de komende vijftig jaar. Dat is ongeveer het dubbele van het huidige niveau.

AFHANKELIJK VAN IMPORT

Er is nog een ontwikkeling die zorgen baart, in het bijzonder voor Europa en de Verenigde Staten. Daar is de piek in de winning van fossiele energiebronnen al lang achter de rug, deze gebieden worden in snel tempo afhankelijk van import, vooral uit het Midden-Oosten en Rusland. Deze groeiende economische afhankelijkheid is riskant bij politieke conflicten, omdat het mogelijk is de olie- of gaskraan dicht te draaien om concessies af te dwingen. Daarom investeren de westerse landen steeds meer in het verbeteren van de aanvoerlijnen met leveranciers uit verschillende regio's, waardoor de risico's beter gespreid worden. Maar het verhogen van het aandeel duurzame energieproductie is op termijn een nóg effectievere strategie, omdat je daarmee de afhankelijkheid van import terugdringt. Ook in Nederland loopt de productie van aardgas sinds enkele jaren terug. Dat heeft ook consequenties voor de begroting. Op dit moment ontvangt de staat nog ongeveer tien miljard euro per jaar aan aardgas- en oliebaten, dat is vijf procent van de rijksbegroting. Als we alle aardgas die nu nog in de grond zit op dit moment zouden verkopen zijn die reserves nog 126 miljard waard. Het is dus duidelijk dat deze financiële melkkoe haar beste tijd achter de rug heeft. Het zou logisch zijn om in de komende periode een flink deel van de resterende opbrengst te investeren in duurzame energieproductie

KLIMAATCRISIS

Over de klimaatcrisis zijn de meningen wat meer verdeeld. Niet over de verandering op zich: die is simpel te meten. Veranderingen in gemiddelde temperaturen, neerslag en extreme weeromstandigheden worden al honderden jaren nauwkeurig bijgehouden. Voor het onderzoek van het klimaat in het verdere verleden zijn de afgelopen dertig jaar nieuwe technieken ontwikkeld. Zo hebben we inmiddels aardig zicht op de variatie van temperatuur en CO₂-concentratie gedurende de laatste tienduizenden jaren. Ook vóór de mens op grote schaal fossiele brandstoffen ging opstoken, veranderde het klimaat voortdurend, vooral door veranderingen van de afstand tot de zon. Bij de laatste ijstijd, ongeveer 10.000

jaar geleden, stond de zeespiegel ruim 100 meter lager dan nu. En de laatste honderden jaren wordt het geleidelijk aan weer warmer en steeg de zeespiegel als gevolg daarvan met gemiddeld 6 millimeter per jaar. Op regionaal niveau zijn er veranderingen in de hoeveelheid neerslag, de variatie in neerslag en extreme weerpatronen. Voor Nederland is de trend: meer neerslag, maar ook een grotere kans op een lange periode van droogte.

Als de huidige zeespiegelstijging doorzet en we doen niets aan onze kust- en rivierbeveiliging, dan zal Amersfoort over duizend jaar weer aan zee liggen, net als tijdens de vorige warme periode. Toen werden de Lage Landen nog bewoond door wat nomaden die met de stijging van de zeespiegel landinwaarts trokken. Dat wordt nu wat lastiger, omdat er inmiddels tien miljoen mensen in de Nederlandse delta wonen, die voor ongeveer vijf biljoen euro in dat gebied geïnvesteerd hebben. Het ligt dus voor de hand om geleidelijk aan de investeringen in waterveiligheid op te voeren, zodat we droge voeten houden. Op dit moment is er een debat gaande over het advies van de Deltacommissie en het Nationaal Waterplan, dat eind 2009 moet uitmonden in een langetermijnstrategie voor de waterveiligheid.

DE INVLOED VAN BROEIKASGASSEN

Tot zover de autonome ontwikkeling. Een grote meerderheid van de klimaatonderzoekers is echter van mening dat de klimaatverandering zal versnellen als gevolg van de sterke stijging van de uitstoot van broeikasgassen, vooral CO₂.

Begin 2007 heeft een breed wetenschappelijk panel van de Verenigde Naties, het IPCC (*Intergovernmental Panel on Climate Change*), een rapport uitgebracht over de waarschijnlijke oorzaak van de klimaatverandering en de mogelijke maatregelen om de gevolgen zodanig te beperken dat de effecten niet onbeheersbaar worden. De onbeheersbaarheid heeft vooral te maken met het risico dat op een bepaald moment (*'tipping point'*) de temperatuurstijging versneld doorzet, óók als daarna de emissies alsnog teruggebracht worden. Om die reden is het wenselijk om uit te gaan van het voorzorgbeginsel, waardoor de kans op onbeheersbare effecten zo klein mogelijk gehouden wordt.

Belangrijkste aanbeveling van het IPCC is dat de temperatuurstijging in 2100 beperkt moet blijven tot maximaal 2 graden. Daarvoor zouden de wereldwijde emissies van broeikasgassen in 2050 moeten dalen met 50 procent ten opzichte van het niveau van 1990. Voor de OESO-landen (waartoe Nederland behoort) zou dit een reductie inhouden van 80 procent tot 2050.

SCEPTICI

De conclusies van het IPCC zijn niet onomstreden, zij het dat de klimaatsceptici op dit moment een betrekkelijk kleine wetenschappelijke enclave vormen. Hun belangrijkste stelling is dat de CO₂-concentratie de natuurlijke temperatuurstijging volgt, in plaats van dat de temperatuur stijgt door de hogere concentratie CO₂.

De Delftse hoogleraar geologie Salomon Kroonenberg is de belangrijkste – in ieder geval de geestigste – Nederlandse klimaatscepticus³.

In Nederland wordt de wetenschappelijke kennis over het klimaat jaarlijks gebundeld in de publicatie 'De staat van het klimaat' uitgegeven door het *Platform Communication on Climate Change* (PCCC) Aan het PCCC werken alle grote onderzoeksinstellingen mee⁴. Het PCCC concludeert in zijn laatste rapport dat de klimaatverandering, toegespitst op de Nederlandse situatie, sneller gaat dan bleek uit eerder onderzoek.

STRATEGIE VOOR DE TOEKOMST

De SP is voorstander van een samenhangend klimaatbeleid, waarbij uitsluitend klimaatmaatregelen worden doorgevoerd, die óók een bijdrage leveren aan de oplossing van het energieprobleem. Het voordeel daarvan is dat – ongeacht de ontwikkeling van de wetenschappelijke inzichten over de oorzaken van de klimaatverandering – een maatregel hoe dan ook nuttig is.

Welke strategie kan het best gevolgd worden om de energie- en klimaatcrisis aan te pakken? De SP vindt dat de maatregelen aan de volgende voorwaarden moeten voldoen:

- ze moeten een bijdrage leveren aan de versterking van de economische structuur. Energie-efficiëntie en duurzame energieopwekking scoren op dit punt hoog, CO₂-afvang en -opslag laag;
- ze moeten een logische stap vormen in een langetermijnstrategie. De aanleg van een collectief gefinancierd hoogspanningsnetwerk onder de Noordzee is daar een voorbeeld van; een dergelijke Noordzee-ring verlaagt op termijn de aansluitkosten van windparken en zorgt voor een stabielere elektriciteitsopbrengst door de koppeling van windparken uit een groot gebied;
- ze moeten ook voldoen aan andere duurzaamheidscriteria; biobrandstof die ten koste gaat van voedselproductie of grootschalige boskap tot gevolg heeft, is geen duurzaam alternatief; het gebruiken van reststromen uit de voedselketen, zoals schillen, mest en zuiverings-slib, voor de productie van biobrandstoffen is dat waarschijnlijk wel;
- ze moeten bij voorkeur wettelijk verankerd worden, zodat ontduiking of afkopen wordt tegengegaan;
- de financiering zou geregeld moeten worden op basis van het principe 'de vervuiler betaalt', met bijzondere aandacht voor de inkomenseffecten aan de onderkant. Dat dit geen utopie is, is aangetoond in het energie/klimaatplan Green4Sure, ontwikkeld door de milieubeweging en de vakbeweging;
- de maatregelen moeten bij voorkeur passen in een internationale aanpak en geen problemen afschuiven naar derden.

MEER INVESTEREN

Veel technieken met grote potentie voor het oplossen van het energie- en klimaatprobleem zijn op dit moment economisch nog niet concurrerend. Stroom uit zonnepanelen kost in Nederland nog ongeveer 50 cent per kilowattuur, tegen 20 cent voor fossiele stroom. Door méér te investeren in onderzoek en ontwikkeling kan de kostendaling, die op dit moment vier procent per jaar bedraagt, sneller gaan. De overheid moet wat ons betreft dus meer investeren in fundamenteel onderzoek en cofinancieren bij toegepast onderzoek.

En dan tenslotte de internationale component. Die is groot. Driekwart van de stijging van de broeikasgasuitstoot in de komende vijftig jaar wordt veroorzaakt door de opkomende economische machten China, India en de oliestaten in het Midden-Oosten. Bij het Kyotoverdrag hebben slechts een beperkt aantal landen zichzelf beperkingen opgelegd voor wat betreft de groei van hun broeikasgasemissies. De Verenigde Staten, Canada en Australië, die samen met Europa aan de top staan qua emissie per hoofd van de bevolking, weigerden zichzelf een plafond op te leggen.

In november 2009 moeten in Kopenhagen de onderhandelingen over het nieuwe klimaatverdrag afgerond worden. De Verenigde Staten, Canada en Australië gaan nu waarschijnlijk wel meedoen en dat is winst. Maar van een écht succes zal pas sprake zijn als ook de opkomende economieën bereid zijn om zichzelf geen vage, maar keiharde doelen op te leggen, die strenger zouden moeten zijn naarmate het welvaartspeil hoger wordt. Het grote risico van de gevolgen van de economische crisis is dat regeringen hun mooie voornemens laten varen als ze voor de korte termijn teveel geld kosten. De SP pleit juist voor het naar voren halen van investeringen om de economie te stimuleren. Investeringen in een duurzame energievoorziening zullen ons op korte termijn geld kosten, ons op middellange termijn helpen beter uit de economische crisis te komen, en ons op lange termijn voor een klimaat- en energiecrisis behoeden.

1. Verenigde Naties, *The World at Six Billion*, 1999, zie: www.un.org
2. De in dit artikel gebruikte cijfers van IEA zijn afkomstig van de *World Energy Outlook 2008*
3. Samuel Kroonenberg, *De menselijke maat: de aarde over tienduizend jaar*, uitgeverij Atlas, 2009
4. PCCC, *De staat van het klimaat 2008*, 20 april 2009, zie: www.klimaatportaal.nl

WERKNEMERS EN CRISIS: EEN NIEUWE KOERS

Tekst: Paul Ulenbelt, woordvoerder arbeidsmarkt, WW, WAO, arbeidstijden, medezeggenschap SP-Tweede Kamerfractie

Auto-importeur Kroymans is failliet verklaard. De autodealer had geen geld meer om de lonen over maart te betalen. Het UWV neemt de betaling over. Duizend personeelsleden raken hun baan kwijt. Kort daarvoor kreeg directeur/eigenaar Frits Kroymans het al eerder bestelde luxe straalvliegtuig van 7 miljoen dollar geleverd. Kroymans heeft de opbouw van zijn imperium gefinancierd met veel geleend geld.

150 kantoormedewerker van Maars, een fabriek in Harderwijk, leveren vakantiedagen in om productiewerkers korter te kunnen laten werken. Ze dragen op eigen initiatief hun vakantiedagen over aan het productiepersoneel. Zo hopen ze door de crisis te komen. Ze werken bij een familiebedrijf dat systeemwanden maakt. Beide bedrijven zijn geraakt door de crisis. De auto-importeur verrijkt zich en laat de gemeenschap voor de gevolgen van de crisis opdraaien. In het familiebedrijf in Harderwijk zoeken ze een solidaire oplossing.

Socialisten zien hun analyse van de maatschappij uitkomen. De deregulering van de financiële markten, het najagen van winsten op korte termijn en de extreme bonussen, hebben een cultuur tot stand gebracht waar grof geld verdienen belangrijker is geworden dan het scheppen van waarde. Hedge-fondsen kochten met geleend geld prachtige bedrijven. De schuld werd in de boeken van het bedrijf gezet, zodat geen belasting betaald hoeft te worden. Ze stelden managers aan die alleen maar tot taak hadden om het bedrijf leeg te melken voor aflossing en winst, zonder oog voor de toekomst van het bedrijf en de werkgelegenheid. Oud-bestuursvoorzitters Kees van

Fotografie: sxc.hu

Lede (Akzo Nobel) constateerde dat de manager van nu "zich meer en meer ontpopt tot een huurling". Ze hebben niets met het bedrijf. Niets met de mensen die er werken. Niets met de omgeving. Het zijn plundrende huurlingen die na een paar jaar verkassen naar een nieuw gebied waar nog meer bonus te halen valt. Het verschuiven van de macht naar de aandeelhouders heeft het huurlingenleger laten groeien. Die huurlingen bij banken en bedrijven hebben de crisis veroorzaakt. De neoliberale politiek laat bedrijven "omvallen" en is daar mee zelf "omgevallen" zoals tegenwoordig verzachtend en verhullend failliet gaan wordt genoemd.

WIE BETAALT HET GELAG?

Onze analyse mag dan kloppen, maar ondertussen zitten we met een crisis. Socialisten weten als geen ander dat de crisis de gewone mensen het hardste zal treffen. Verlies van je baan. Massale werkloosheid. Een WW-uitkering die je inkomen van de ene op de andere maand met 25 procent verlaagt. Schoolverlaters die moeilijk aan een baan komen, en lagere beginlonen moeten accepteren omdat ze te horen krijgen dat er voor hen tien anderen zijn. Werknemers die te horen krijgen dat de lonen gematigd moeten worden omdat er anders ontslagen zullen vallen. Een crisis die werkloosheid veroorzaakt zorgt ook voor druk op

Kroymans' Cessna Citation Jet 3, een zevenzitter, waarvan de nettovliegkosten rond de 1800 euro per uur liggen.

Foto: cessna.com

de lonen. Dat is een wetmatigheid van het kapitalisme.

Onze regering, met minister Donner voorop, doet ook een duit in het zakje. In het begin van de crisis had hij het over loonmatiging. Een paar maanden later over de nullijn. En recent over het openbreken van CAO's om loonsverlagingen tot stand te brengen. In tijden van crisis wordt ook altijd geprobeerd om maatregelen door te drukken die in goede tijden door niemand geaccepteerd worden. Bij deze crisis lijkt dat de verhoging van de AOW-leeftijd naar 67 te worden. Voor de verkiezingen in 2006 wilden alleen Donner en D66 dat. In nog geen twee maanden tijd zijn de toen verklaarde tegenstanders van "gerommel" met de AOW-leeftijd gedraaid. VVD, CDA en PvdA hebben zonder enig goed argument ingestemd met verhoging van de AOW-leeftijd. Ook voor GroenLinks is de 65-jaar niet meer heilig. De meest gehoorde variant is dat vanaf 2011 de AOW-leeftijd ieder jaar met een maand later ingaat zodat die over 24 jaar, dus in 2035 op 67 ligt. Je hoeft niet gestudeerd te hebben om te begrijpen dat het verhogen van de AOW-leeftijd niets bijdraagt aan de oplossing van de crisis van nu. Toch beweren veel economen dat het een goede maatregel is. Het zijn dezelfde economen die beweerden dat topsalarissen het gevolg zijn van de mondiale marktwerking om topmanagers bij bedrijven binnen te halen.

Het bleken huurlingen die, net als vroeger in het leger, niet doen wat het volk van ze verwachtte.

SOCIALE STRIJD

De komende maanden zal de sociale strijd zich in ons land toespitsen op het voorkomen van de verhoging van de AOW-leeftijd. SP en FNV staan daarbij schouder en schouder. Door haar plotse ommezwaai is de PvdA niet langer meer een bondgenoot van werkende mensen. Het krediet dat de PvdA in 2004 nog had bij stakingen en demonstraties op de Coolsingel en het Museumplein, de grootste vakbondsdemonstratie in ons land sinds mensenheugenis, zal wegsissen als een druppel op een gloeiende kookplaat. Omdat de overgrote meerderheid wil dat 65 echt 65 blijft. Jongeren die daaraan twijfelen moeten maar eens aan hun opa of oma vragen waarom zij al dan niet werkend de 65 haalden en hoe dat voelde.

Maar terwijl het monster van de AOW op 67 door de gevestigde politiek op de arbeidersbeweging wordt losgelaten komt er uit allerlei hopen en gaten nog meer addergebroed op ons af. In de eerst plaats zullen in de dagelijkse belangenbehartiging onterechte en onrechtvaardige ontslagen voorkomen moeten worden. Veel mensen zullen met beroep op de toestand van het bedrijf waar ze werken gevraagd worden om bij het kruisje te tekenen voor ontslag en het advies krijgen om zich bij het UWV te melden voor een WW-uitkering. Zij moeten horen wat hun rechten zijn. Aan de CAO-tafel zullen werkgevers de nullijn of het

inleveren van loon voor werk vragen. Van inleveren is de arbeidersbeweging nooit wijzer geworden. Het akkoord van Wassenaar dat Kok en werkgeversvoorman van Veen in de crisis van de jaren tachtig afsloten, waarbij loon voor werktijdverkorting werd ingeleverd, heeft de werkloze jongeren van toen geen baan opgeleverd. Loonmatiging over de hele linie is geen remedie. Het maakt de huurlingen lui. Looneisen die boven de productiviteitsstijging uit gaan stimuleren bedrijven om op arbeid te besparen. Dan kom je sterker uit de crisis. Je kunt dan met minder mensen meer doen en voor meer mensen zorgen. Dát is vooruitgang.

SYSTEEMCRISIS

Dit is geen normale conjuncturele crisis die kenmerkend is voor een kapitalistische economie. We hebben te maken met een systeemcrisis. Dat vraagt niet alleen een nieuwe koers voor de politiek, maar ook voor de vakbeweging. Het gelijk van de analyse moet bewezen worden door de oplossingen. Bij verdedigen hoort aanvallen. Aanvallen om de bedrijfsvoering solidair te maken. Door in CAO's af te spreken dat de hoogste in rang in het bedrijf niet meer mag verdienen dan tien of twintig maal de laagste. Door af te spreken dat ondernemingsraden een veto krijgen over vijandige overnames. Door overeen te komen dat bedrijven geen handelswaar zijn die op een markt verhandeld kunnen worden als tweedehands boeken. Door overeen te komen dat een duurzame ontwikkeling in het belang van werknemers, consumenten en omgeving belangrijker is dan de koers op de beurs. Door overeen te komen dat groei en winst vooral voor de maatschappij, de werknemers en consumenten is. Dat aandeelhouders tevreden moeten zijn met een bescheiden maar zekere beloning. Geen huurlingen aanstellen, maar mensen die vechten voor een eerlijke zaak. Geen Kroymansen aan de macht, maar werknemers die in solidariteit het bedrijf voeren. Zoals het kantoorpersoneel bij familiebedrijf Maars in Harderwijk. Je hoeft geen voorstander te zijn van het inleveren van vakantiedagen door werknemers, om te zien dat zij wél uit het goede hout zijn gesneden.

KOP IN HET ZAND EN LENEN MAAR

HOE HET KAPITALISME ONDER DE OVERCAPACITEITS- CRISIS PROBEERDE UIT TE KOMEN

Tekst: Sjaak van der Velden Fotografie: Anup Shah / Hollandse Hoogte

De huidige crisis wordt door steeds minder mensen nog een kredietcrisis genoemd omdat steeds duidelijker wordt dat de crisis de hele economie raakt. De crisis is begonnen als een kredietcrisis zoals trouwens ook de crisis van de jaren dertig, op de beurs begon na een periode van uitbundige speculatie. Hoe is het mogelijk is dat problemen in de financiële sector de hele economie meesleuren? Het magische woord vertrouwen wordt door veel economen en politici als verbinding tussen de beide economieën van stal gehaald. Als er immers geen vertrouwen meer bestaat dan willen bankiers geen geld uitlenen. Niet aan elkaar en niet aan bedrijven in de reële economie – zeg maar het maken, vervoeren en verkopen van schoenen, koelkasten, bier en computerprogramma's. Het gevolg daarvan is dat die reële economie ook niet meer goed kan functioneren. Een aantal linkse economen is echter van mening dat er meer aan de hand was. Dat de kredietcrisis ontstond omdat de reële economie al tijdenlang niet meer gezond was. In dit artikel brengen we een aantal visies van linkse economen voor het voetlicht. We putten daarvoor uit interviews met Robert Brenner en Walden Bello en een artikel van Michel Husson.

Op 22 januari 2009 verscheen het interview van Seongjin Jeong met Robert Brenner in de onafhankelijke Zuid-Koreaanse krant *Hankyoreh*. Robert Brenner is hoogleraar Geschiedenis aan de UCLA (University of California, Los Angeles) en schreef onder andere 'The Boom and the Bubble', *New Left Review*, new series, no. 6 (November-December 2000).

Walden Bello is hoogleraar sociologie aan de Universiteit van de Filipijnen. Het interview met hem verscheen op 25 september 2008 op de site van Focus on the Global South. Bello zette zijn standpunt ook uiteen op een conferentie over de wereldcrisis op 20 maart 2009 die was gesponsord door Die Linke en de Rosa Luxemburg Stichting in Berlijn.

Michel Husson, een Franse econoom verbonden aan het Institut de Recherches Economiques et Sociales (IRES) schreef in september 2008 'Het rommelkapitalisme', in: *Inprecor*, nummer 541-542, september-oktober 2008.

De meeste media en analisten noemen de huidige crisis een kredietcrisis. Bent u het eens met die benaming?

Robert Brenner: "Het is begrijpelijk dat analisten beginnen met de ineenstorting van de banken en de kapitaalmarkt. De moeilijkheid is echter dat ze niet verder kijken. Van hoog tot laag beweren zij dat de crisis kan worden verklaard als een probleem van de financiële sector. De echte basis van de huidige crisis is echter de afnemende vitaliteit van de economie in de ontwikkelde landen sinds 1973 en vooral 2000. De economische prestaties van de VS, West Europa en Japan zijn steeds verder verslechterd. Economische cyclus na economische cyclus was dat het geval, gemeten in elke standaard macro-economische indicator, zoals BBP, investeringen, reële lonen, enzovoort. Het is veelzeggend dat de cyclus van 2001-2007 verreweg de zwakste was in de periode sinds 1945 en dat ondanks de grootste Amerikaanse overheidsinterventie in vreedstijd."

Hoe zou u de langdurige verzwakking van de echte economie sinds 1973 verklaren? Wat u in uw werk 'de lange neergang' noemt?

Robert Brenner: "Die neergang is vooral het gevolg van een ingrijpende en voortdurende daling van het winstper-

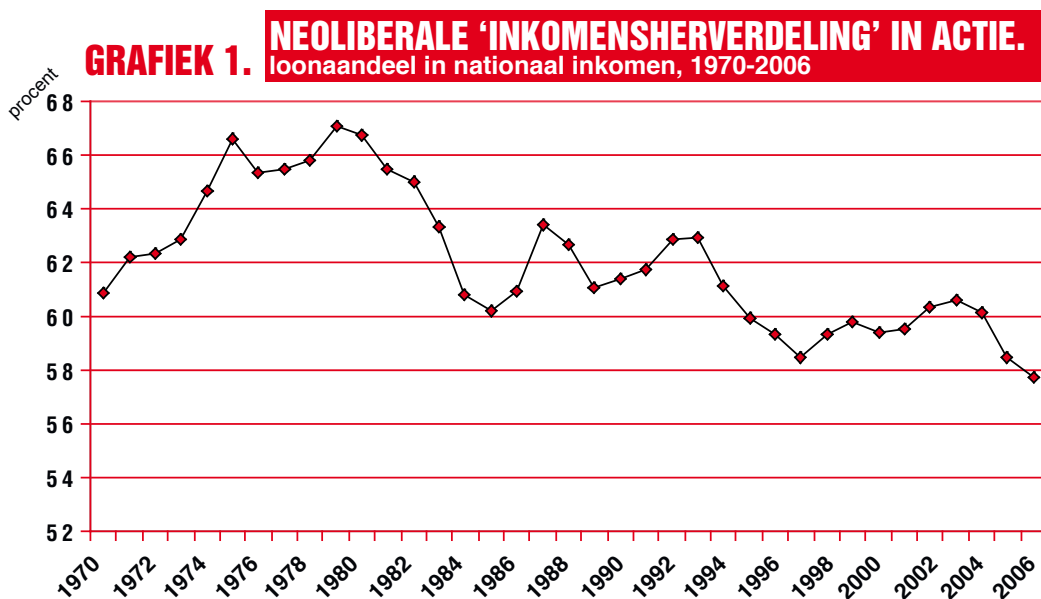
centage sinds het einde van de jaren zestig. Dit dalende winstpercentage is vooral opmerkelijk omdat in dezelfde periode de reële lonen onder druk stonden. De belangrijkste oorzaak, maar zeker niet de enige, van die daling was de voortdurende neiging naar overcapaciteit in de wereldwijde maakindustrie. Wat er gebeurde was dat de ene na de andere nieuwe macht opkwam: Duitsland en Japan, de Aziatische tijgers en tenslotte China. Deze later opkomende economieën produceerden dezelfde goederen die elders al langer werden gemaakt, maar ze deden het goedkoper. Het gevolg was een te groot aanbod in de ene na de andere industrie, wat de prijzen en vervolgens de winsten onder druk zette.

De bedrijven van wie de winst onder druk stond vertrokken bovendien niet uit hun bedrijfstak. Ze probeerden juist hun aandeel te behouden door terug te grijpen op hun vermogen tot innovatie. Ze versnelden hun investeringen in nieuwe technologieën. Dat maakte de overcapaciteit natuurlijk alleen maar erger. Als gevolg van de dalende winstpercentages verdienden kapitalisten minder meerwaarde op hun investeringen. Daardoor hadden ze geen andere keus dan de groei te vertragen van hun fabriek, machinepark en personeel.

Tegelijk beperkten ze om hun winstgevendheid te herstellen de groei van de lonen, terwijl regeringen de sociale uitgaven terugdrongen. Het gevolg van al deze bezuinigingen is een langdurige beperking van de effectieve vraag geweest. De voortdurende zwakte van de vraag is de directe oorzaak geweest van de zwakte van de economie voor een langere tijd."

Hoe is het kapitalisme omgegaan met die overproductie?

Walden Bello: "Het kapitaal probeerde drie uitwegen uit de overproductie: neoliberale herstructurering, globalisering en financialisering. De neoliberale herstructurering kwam in de vorm van het Reaganisme en Thatcherisme in de ontwikkelde landen en in de ontwikkelingslanden de Structurele Aanpassing ofwel de door Wereldbank en IMF afgedwongen liberalisering van de economie. Het doel was om de toename van kapitaal te versterken en dat werd gedaan door 1) het verwijderen van de overheidsbeperkingen op de groei, het gebruik en de beweging van

kapitaal, en 2) inkomensherverdeling van arm en de middenklassen naar de rijken vanuit het idee dat de rijken dan gemotiveerd zouden worden om de economische groei te stimuleren. Het probleem hiermee was dat die inkomensherverdeling naar de rijken ertoe leidde dat de armen en middenklassen minder inkomen kregen waardoor de effectieve vraag afnam, terwijl het niet per se de rijken ertoe aanzette om meer in de productie te investeren.

Feitelijk leidde de neoliberale herstructurering tot slechts matige groeicijfers. De wereldwijde jaarlijkse economische groei was 1,1 procent in de negentiger jaren en 1,4 procent in de tachtiger jaren terwijl ze 3,5 procent bedroeg in de zestiger jaren en 2,4 procent in de zeventiger jaren toen staatsingrijpen nog de dominante politieke aanpak was. De neoliberale herstructurering kon de stagnatie niet keren.”

Hoe was de globalisering een antwoord op de crisis?

Walden Bello: “De tweede ontsnappingsroute die het internationale kapitaal nam was ‘uitbreidende accumulatie’ ofwel globalisering. Globalisering is de snelle integratie van halfkapitalistische, niet-kapitalistische of prekapitalistische gebieden in de wereldwijde markteconomie. Rosa Luxemburg, de beroemde Duitse revolutionaire econome, zag dit lang geleden al als noodzakelijk om de winstpercentages in de metropolen te verhogen. Hoe? Door toegang te verkrijgen tot goedkope arbeid, door het betreden van nieuwe, vrijwel onbeperkte markten, door nieuwe bronnen van goedkope landbouwproducten en grondstoffen aan te boren, en door nieuwe gebieden te ontwikkelen waar in infrastructuur kan worden geïnvesteerd. Die integratie wordt bereikt via handelsvrijheid, het opheffen van de belemmeringen voor het vrije verkeer van het internationale kapitaal, en het slechten van de beperkingen op buitenlandse investeringen.

Om de daling van hun winsten te keren heeft een aanzienlijk deel van de Fortune 500-bedrijven (de 500 bedrijven in de VS met de hoogste omzet - red) een groot deel van hun activiteiten verplaatst naar China om voordeel te halen uit de zogenoemde ‘China-prijs’ – het kostenvoordeel als gevolg van China’s schijnbaar onbeperkte hoeveelheid goedkope arbeid.”

Hoe zit het met die financialisering?

Walden Bello: “Gezien de beperkte resultaten die via neoliberale herstructurering en globalisering werden geboekt in de strijd tegen een depressie, werd de derde ontsnappingsroute erg belangrijk voor het instandhouden en laten stijgen van de winstgevendheid: financialisering. In de ideale wereld van de neoklassieke economie is het financiële systeem het mechanisme waardoor spaarders of mensen met overschotten in contact worden gebracht met ondernemers die geld nodig hebben om te investeren in de productie. In de werkelijke wereld van het laatkapitalisme, waarin investeringen in industrie en landbouw lage winsten opleveren als gevolg van de overcapaciteit, circuleren grote hoeveelheden kapitaal in de financiële sector. Ze worden erin geïnvesteerd en geherinvesteerd; de financiële sector raakt naar binnen gekeerd. Het gevolg is een toenemende splitsing tussen

een hyperactieve financiële economie en een stagnerende reële economie.”

Wat waren de problemen met de financialisering als ontsnappingsroute?

Walden Bello: “Het probleem met investeren in de financiële sector is dat het neerkomt op het persen van waarde uit al bestaande waarde. Ja, dat kan winst opleveren, maar het creëert geen nieuwe waarde. Alleen de industrie, landbouw, verkeer en diensten creëren nieuwe waarde. Omdat deze winst niet is gebaseerd op gecreëerde waarde worden investeringen erg vluchtig en kunnen de prijzen van aandelen, obligaties en andere waardepapieren extreem gaan afwijken van hun werkelijke waarde. Een voorbeeld daarvan zijn de aandelen van nieuwe internetbedrijven die maar blijven stijgen, vooral als gevolg van een spiraal aan financiële waarderingen, en die vervolgens instorten. De radicale prijsstijging van een goed ver boven de werkelijke waarde is wat we een bubbel of zeepbel noemen.”

Waarom is financialisering zo vluchtig?

Walden Bello: “Als de winstgevendheid afhankelijk is van speculatie, dan is het niet verrassend dat de financiële sector zich van de ene bubbel naar de andere sleept, of van de ene speculatieve manie naar de andere. Omdat het wordt voortgedreven door speculatieve manies heeft het financiële kapitalisme meerdere crisisrecords gebroken, nadat de financiële markten werden gedereguleerd en geliberaliseerd in de jaren tachtig. Voorafgaand aan de huidige instorting van Wall Street waren de heftigste de Mexicaanse financiële crisis van 1994-95, de Aziatische financiële crisis van 1997-98, de Russische financiële crisis van 1996, de aandelencrash op Wall Street van 2001 en de Argentijnse financiële ineenstorting van 2002.”

De huidige crisis is feitelijk in gang gezet door het barsten van de historische huizenzeepbel die al tien jaar aan het opblazen was. Hoe ziet u het belang daarvan?

Robert Brenner: “De huizenzeepbel kan alleen worden begrepen in relatie tot de opeenvolgende aandelenzeepbellen die we hebben gezien sinds het midden van de jaren negentig en vooral de rol van de Amerikaanse centrale bank bij het stimuleren van die zeepbellen. Sinds het begin van de lange neergang midden jaren zeventig hebben economische overheidsinstellingen geprobeerde om het probleem van het vraagtekort op te lossen door de kredieten te stimuleren, zowel publiek als privaat. In eerste instantie hebben ze de begrotingstekorten op laten lopen en zo zagen ze werkelijk kans om diepe recessies te voorkomen. Ze kregen echter steeds minder economische groei uit dezelfde hoeveelheid geleend geld.

In de jaren negentig probeerden de Europese en Amerikaanse regeringen om hun verslaving aan schuld om te buigen naar een begrotingsevenwicht. De vrije markt moest de economie gaan regelen. Omdat de winsten nog niet waren hersteld, leidde de schuldbepaling tot een vraagafname wat tot heftige recessies leidde en in de periode 1991-1995 tot de laagste economische

groeï sinds de oorlog. Om de economie weer op gang te krijgen paste de Amerikaanse regering een politiek toe die eind jaren tachtig ook door Japan was uitgeprobeerd. Door de rente laag te houden maakte de centrale bank het makkelijk om te lenen en in financiële producten te investeren. Terwijl de prijzen van waardepapieren omhoog schoten werden bedrijven en huishoudens vele malen rijker, althans op papier.

Dat maakte het voor hen mogelijk gigantische leningen af te sluiten, massaal te consumeren en daarmee gaven ze de economie een grote stimulans. Privé-schulden namen zo de rol van de staatsschuld over.

De economische groei was volledig afhankelijk van persoonlijke consumptie en investeringen in huizen. Beide waren slechts mogelijk door de gemakkelijke kredietverlening en de stijgende huizenprijzen. We hebben de laatste jaren het buitengewone schouwspel gezien van een wereldeconomie waarin de accumulatie van kapitaal afhankelijk was van historische speculatiegolven die met beleid werden gevoed en verantwoord door de beleidsmakers. Eerst de historische aandelenzeepbel van eind jaren negentig en toen de huizen- en kredietzeepbellen van het begin van deze eeuw.”

Het Keynesianisme lijkt weer helemaal terug als de nieuwe mode. Wat denkt u, kan het helpen bij het oplossen of op zijn minst verlichten van de huidige crisis?

Robert Brenner: “Regeringen hebben op dit moment geen andere keus. Als ze de economie willen redden moeten ze zich weer wenden tot Keynes. De vrije markt heeft bewezen totaal niet in staat te zijn om een economische ramp te voorkomen of ermee om te gaan. Die markt ziet geen kans om stabiliteit en groei te garanderen. De politieke elites die gisteren nog een feestje vierden vanwege de gedereguleerde financiële markten zijn nu ineens weer Keynesianen. Tot nu heeft alle overheidsingrijpen echter niet veel uitgehaald. Daar is heel wat meer voor nodig. De vraag is of Obama dat voor elkaar krijgt want de weerstand tegen staatsingrijpen in de VS is enorm. Daar komt nog bij dat China met zijn enorme dollarreserves ook een grote rol kan spelen. Als ze die allemaal op de markt gooien dan stort de dollar in en is het leed voor Amerika niet te overzien.”

Wat verwacht u voor de toekomst? Hebben we het ergste al gehad of staat ons nog meer te wachten?

Michel Husson: “Het is moeilijk in te schatten hoe al de factoren op elkaar gaan inwerken, maar we wagen ons toch aan twee voorspellingen. Ten eerste staat de tijd die nodig zal zijn om uit de crisis te raken in verhouding tot de enorme sommen die werden ingezet om de financiële sector te redden. We krijgen dus allicht een Japans scenario waarbij vele jaren nodig zijn om te herstellen van de verloren kapitalen, die veel omvangrijker zijn dan in vorige financiële crises. Indien er geen alternatieven worden afgedwongen gaat het kapitalisme in de rijke landen een lange periode tegemoet van trage groei en sociale achteruitgang.

Ten tweede gaat de crisis gepaard gaan met een groot gevecht tussen de grote economische spelers om de gevolgen van de crisis op anderen af te schuiven. Op sociaal vlak betekent dat een groeiende druk van het kapi-

taal op de lonen en de sociale overheidsuitgaven. Op internationaal vlak gaat de economische en handelsoorlog tussen de grootmachten nog verscherpen en leiden tot een nieuwe verboddeling van de wereldeconomie, zeker omdat, zoals de Duitse minister van financiën Peer Steinbrück zei: ‘De Verenigde Staten gaan hun statuut van supermacht van het mondiaal financieel systeem verliezen.’”

Denkt u dat het recente mislukken van het neoliberalisme een opening geeft voor progressieve mensen?

Robert Brenner: “De nederlaag van het neoliberalisme biedt zeker grote kansen die links eerder niet had. Het neoliberalisme was nooit erg populair onder grote delen van de bevolking. Werkenden mensen vereenzelvdigden zich nooit met vrije markten, vrije kapitaalsstromen en dat soort zaken. Wel denk ik dat grote delen van de bevolking ervan overtuigd waren dat het het enige alternatief was, ze waren ervan overtuigd dat er geen alternatief was. Nu toont de crisis echter het totale bankroet van het neoliberale economische model en je kunt de verandering al zien. Dat kwam heel krachtig naar voren tijdens de protesten van Amerikaanse werknemers tegen de reddingsplannen voor de banken en de financiële sector. Wat ze vandaag de dag zeggen is: ‘Ons wordt verteld dat het redden van de financiële instellingen, de financiële markten de sleutel is tot het herstel van de economie, van de welvaart. Maar we geloven het niet. We willen niet dat er nog meer geld gaat naar die mensen die ons beroven.’ Er is dus een ideologisch vacuüm. Dat betekent dat er een grote opening is voor linkse ideeën.”

De geciteerde economen, Brenner, Bello en Husson, zijn het niet in alle opzichten eens. Voor de details van hun opvattingen verwijzen we naar de oorspronkelijke interviews (de links vindt je op de website van Spanning). Over twee dingen zijn ze het wel eens. De huidige crisis is een uitloeiing van een overcapaciteitsprobleem dat al in de jaren zeventig begon, maar door het op de pof leven van eerst de overheid en vervolgens de burgers zich niet ten volle heeft kunnen ontplooiën. De kredietverlening en de schulden maakten het mogelijk om de producten waarvoor eigenlijk geen inkomen beschikbaar was toch af te nemen. Het tweede punt waar de heren het over eens zijn is dat in de aanloop naar de huidige crisis bij een beperkte groep mensen het slechtste is bovengekomen – de graaicultuur. De basis waarop zij konden handelen zoals ze deden is echter een systeem dat telkens weer in crisis geraakt. Een crisis waarbij bedrijven hun producten niet kunnen afzetten in een wereld waarin nog voor vele honderden miljoenen mensen gebrek aan van alles bestaat. In die situatie zoekt het kapitaal plekken waar het mogelijk is om hogere winsten te halen dan elders. Het raakt op drift en het graaien kan beginnen. Het is menselijk gedrag dat alleen door menselijk ingrijpen kan worden beteugeld.

“LOOPT DE HULP DOOD?”

Tekst: Riekje Camara-Kappelhof, medewerker SP-Tweede Kamerfractie

Fotografie: Roel Burglar / Hollandse Hoogte

Sinds de economische crisis op gang is gekomen is ook het prijsschieten op ontwikkelingssamenwerking populairder dan ooit. De teneur is dat ontwikkelingshulp niet helpt en alleen maar corrupte Afrikaanse machthebbers in het zadel houdt. Eén van de opvallendste en meest toonaangevende critici in dit debat is Dambisa Moyo. Niet alleen omdat zij als econome is opgeleid aan Harvard en Oxford en bij de Wereldbank en Goldman Sachs heeft gewerkt. Maar vooral ook omdat zij een vrouw is van Afrikaanse afkomst. Onlangs verscheen haar boek *Doodlopende hulp* (uitgeverij Contact), waarin zij pleit voor het afschaffen van ontwikkelingshulp. Als zelfs Afrikanen nu al verkondigen dat we beter kunnen stoppen met ontwikkelingshulp, moeten we er dan inderdaad maar niet een einde aan maken?

MOYO'S BOEK

Het boek bestaat uit twee delen. In het eerste deel schetst de schrijfster een analyse van de wereld en de geschiedenis van de ontwikkelingshulp. Het tweede deel, getiteld 'Een wereld zonder hulp' formuleert alternatieve ontwikkelingsstrategieën voor Afrika. Volgens Moyo werkt ontwikkelingshulp niet omdat het niet leidt tot duurzame economische groei en vermindering van de armoede. Volgens haar is het zelfs zo dat ontwikkelingshulp de economische

groei ondermijnt. Hulp leidt tot vergroting van de armoede vanwege bureaucratie en corruptie. In die zin ondermijnt hulp daarom ook de democratie. De één biljoen dollar die sinds de jaren '40 is overgemaakt naar Afrika heeft volgens Moyo geleid tot een hulpverslaving, waarbij burgeroorlogen zijn aangewakkerd, de inflatie is toegenomen en de exportsector ernstig is verzwakt. Dit laatste als gevolg van een stijgende waarde van de lokale munt, ook wel 'Dutch disease' (Hollandse ziekte) genoemd

omdat bij ons hetzelfde gebeurde in de jaren zestig en zeventig als gevolg van de ontdekking van het aardgas. Een sterke munt is nadelig voor de export.

Het probleem met het boek is dat er wel met grote stelligheid beweringen worden gedaan over de bestaande situatie en over alternatieve oplossingen, maar dat de basis daarvoor bij nader inzien nogal dun lijkt te zijn.

HELPT HULP?

Moyo's voornaamste stelling is dat hulp niet heeft gewerkt. Ze voert hier als bewijs voor aan dat diverse Afrikaanse landen die hulp hebben ontvangen geen bestendigheid hebben gezien van hun economische groei en van vermindering van de armoede. Het kwalijke van Moyo's 'analyse' is dat zij een toevallig verband verheft tot oorzaak. Het is alsof zij zegt dat brand wordt veroorzaakt door brandweermannen. Immers, altijd als er ergens brandweermannen zijn, dan is er brand! Dit komt vermoedelijk omdat zij erg selectief shopt uit de wetenschappelijke literatuur.

Hulp blijkt namelijk wel te werken. Zo toont onderzoek van het *Centre for Global Development*¹ uit 2004 en 2006 een positief verband aan tussen hulp en groei. En onderzoek van de Wereldbankeconomen Craig Burnside en David Dollar uit 2000 en 2004 (*Aid, Policies and Growth*)² toont aan dat hulp positief samenhangt met groei, met name in landen met goed bestuur. Moyo kent deze onderzoeken ook want ze haalt ze zelf aan, maar trekt er vervolgens de verkeerde conclusies uit, of laat de conclusies die niet in haar straatje passen simpelweg achterwege.

Daarnaast geeft Moyo literatuurverwijzingen voor de meest knullige anekdotes. Maar zodra het aankomt op bewijs voor wetenschappelijk interessantere opmerkingen, zoals bijvoorbeeld haar stelling dat het onderzoek van Burnside en Dollar door een groot aantal vooraanstaande economen onderuit zou zijn gehaald (p.40), blijven verwijzingen naar achtergrondliteratuur achterwege. Dit versterkt dan ook het vermoeden dat er niet zoveel wetenschappelijk bewijs is voor haar stelling dat hulp niet leidt tot economische groei.

Ook haar beschrijving van de feitelijke situatie is niet erg overtuigend. Op een tamelijk ongenueanceerde wijze spreekt ze over Afrika als ware het een land, waarbij ze gemakshalve het corruptieniveau van heel Afrika vergelijkt met dat van Indonesië (p.56). Haar geboorteland Zambia wordt onevenredig vaak aangehaald, net zoals het 'economisch wonder' Botswana, als bewijs voor haar theorie. Saillant detail is dat het laatste land in het verleden juist ongelooflijk veel buitenlandse hulp heeft ontvangen (30 procent van Botswana's BNP bestond in de jaren '60 uit hulp; ruim het dubbele van het Afrikaanse gemiddelde anno nu). Botswana vormt dus juist het bewijs dat haar theorie niet klopt. Tot slot: 1 biljoen dollar over de afgelopen 60 jaar is niet veel geld. Omgerekend is dit nog geen euro per maand per inwoner van Afrika.

IS HULP SCHADELIJK?

Nu stelt Moyo niet alleen dat hulp niet helpt, maar dat hulp zelfs schadelijke effecten heeft. Ook voor deze stelling verwijst zij niet naar wetenschappelijk onderzoek, maar onderbouwt haar

Dambisa Moyo

Fotografie: Magali Delporte. / Eyevine / Hollandse Hoogte

betoog met bewijzen uit aanwijzingen en anekdotes. Zo noemt zij het feit dat na het aftreden van president Chiluba in Zambia bleek dat hij tijdens zijn regeerperiode 80 miljoen dollar heeft verdonkeremaand. In deze periode (1991-2002) heeft de Wereldbank 1,5 miljard dollar aan Zambia overgemaakt (p.53). Volgens Moyo toont dit dus aan dat hulp leidt tot corruptie. Maar ook hier legt ze weer te gemakkelijke verbanden. Hoe kwalijk de corruptie van meneer Chiluba ook moge zijn, het feit dat er wellicht veel geld naar corrupte landen gaat, bewijst nog niet dat de hulp zelf tot corruptie leidt of voor corrupte doeleinden wordt gebruikt. Integendeel, deze hulp wordt juist vaak – en in toenemende mate – gebruikt voor bijvoorbeeld het oprichten van anti-corruptiebureaus, dus als wapen in de strijd tegen corruptie. Een land als Mali ontvangt (als percentage van het nationaal inkomen) bovendien vele malen meer hulp dan een land als Bangladesh, terwijl Mali veel minder corrupt is. De groeipercentages in beide landen lagen de afgelopen jaren iets boven de 5 procent.

Bovendien is de beeldvorming over corruptie in Afrika sowieso redelijk overtrokken. Volgens de laatste Transparency International corruption perceptions index (2008)³ scoort een land als Ghana beter dan landen als Roemenië en Bulgarije en is Zuid-Afrika minder corrupt dan Italië.

Ook voor het door haar omschreven gevaar van de Dutch disease – nadelige koerseffecten voor de export als gevolg van hulp – bestaat geen wetenschappelijk bewijs dat dit in de praktijk ook gebeurt, zoals onderzoek van het IMF laat zien⁴.

Hulpafhankelijkheid als zodanig hoeft bovendien ook geen probleem te zijn. Zuid-Korea, nu een behoorlijk welvarend land, was extreem afhankelijk van hulp in de jaren vijftig en zestig. Meer dan tweederde van de importen in die periode werden betaald met ontwikkelingshulp en maar liefst driekwart van alle investeringen in Zuid-Korea werd destijds betaald met hulp. Moyo haalt de gigantische Amerikaanse hulp aan Zuid-Korea nota bene zelf aan (p.45) om enkele hoofdstukken later

Zuid-Korea als voorbeeld te noemen van een land dat nu succesvol op de kapitaalmarkt leent (p. 82 en 87).

OMGEKEERDE ONTWIKKELINGSHULP

Wat haar analyse ook weinig overtuigend maakt is, dat Moyo wel heel soepel omgaat met het probleem van de omgekeerde ontwikkelingshulp. Zoals algemeen bekend, is het grote verschil in economische ontwikkeling tussen Afrikaanse landen en landen als Zuid-Korea (of Westerse landen) nu juist dat zij de gelegenheid hebben gehad om hun economieën op te bouwen achter gigantische tariefmuren. Marktbescherming dus. Azië kent en kende relatief sterke staten die een door de overheid geleide ontwikkeling van de industrie en exportsector konden bewerkstelligen. In het toch al minder stabiele Afrika is dit door neoliberaal beleid van de Wereldbank, het IMF en de WTO tamelijk onmogelijk geweest. Zo heeft dit neoliberale beleid Afrika de afgelopen twee decennia alleen al 272 miljard dollar gekost⁵.

Moyo wijst wel op de schadelijke effecten van de agressieve hulpprogramma's van deze internationale financiële instituten (p.21) maar verbindt hier verder geen conclusies aan. Daarnaast is het zo dat – zoals Moyo zelf ook al aangeeft (p. 115) – Afrika jaarlijks rond de 500 miljard dollar verliest als gevolg van beperkende handelsmaatregelen, voornamelijk in de vorm van subsidies door Westerse regeringen aan Westerse boeren (bijvoorbeeld katoen). Dit overtreft vele malen het bedrag dat Afrika jaarlijks aan ontwikkelingshulp ontvangt, namelijk \$ 26 miljard (OESO 2008). Ook betalen Afrikaanse landen jaarlijks miljarden aan rente en aflossing aan het buitenland voor hun schulden. De totale externe schuld van Sub-Sahara Afrika bedroeg 175 miljard dollar in 2007. In dat jaar hebben de landen uit deze regio samen 17 miljard dollar aan aflossingen en rente (respectievelijk 12 mld. en 5 mld. dollar) betaald, en zijn ze voor 29 miljard dollar aan nieuwe schulden aangegaan⁶.

Een recent rapport van Christian Aid stelt bovendien dat Afrikaanse landen jaarlijks ongeveer 160 miljard dollar verliezen aan belastingvrijstellingen en belastingontduiking door buiten-

landse bedrijven, met name in de mijnsector⁷.

Al deze vormen van zogenaamde omgekeerde ontwikkelingshulp – kapitaalstromen van Zuid naar Noord in plaats van andersom – onderkent Moyo wel, maar ze laat ze vervolgens totaal buiten beschouwing. Dit geldt ook voor factoren als de koloniale erfenis inclusief etnische tegenstellingen, de aidsplaag en de meest dodelijke vormen van malaria die voorkomen in Afrika. Het grote aantal landen dat geen toegang heeft tot de zee (waardoor transportkosten voor de export hoog zijn) en het feit dat ontwikkelingshulp vaak om politieke redenen wordt gegeven in plaats van dat zij armoedegerelateerd is, blijven eveneens onbenoemd.

MOYO'S OPLOSSING

In haar visie leidt hulp tot corruptie en een lagere economische groei, dus komt Moyo tot het oordeel dat het niet geven van hulp de oplossing moet zijn. Oftewel, het dichtdraaien van de geldkraan leidt tot beter bestuur en een hogere economische groei. Dat zou binnen vijf jaar tijd zijn beslag moeten krijgen. Daarvoor noemt Moyo vier alternatieve financieringsmogelijkheden voor Afrika, die overigens op zich niet nieuw zijn. In de eerste plaats zouden Afrikaanse landen volgens Moyo geld kunnen ophalen op de internationale financiële markten door staatsleningen uit te schrijven. In de tweede plaats zouden zij volgens haar geld kunnen ophalen door het aantrekken van buitenlandse investeringen. In de derde plaats door meer en beter gebruik te maken van handel en dan vooral de export. En tot slot door wat zij 'het bankieren voor de niet-bankabelen' noemt. Hiermee bedoelt zij het uitbreiden van microfinancieringen en spaarmogelijkheden van armen en het gemakkelijker maken voor migranten om geld over te maken. Op zich is de huidige crisis niet gunstig voor uitvoering van Moyo's plannen, maar ook los daarvan is haar visie niet indrukwekkend.

1. Staatsleningen. Het probleem met het lenen op de internationale kapitaalmarkt is in de eerste plaats, dat sinds het losbarsten van de kredietcrisis deze mogelijkheid grotendeels is verdwenen. Krediet voor de allerarmste landen droogt

simpelweg op. Maar zelfs als dit niet het geval zou zijn, dan nog zouden de meeste Afrikaanse landen simpelweg niet kredietwaardig genoeg zijn om in aanmerking te komen voor leningen op de internationale kapitaalmarkt. Daar komt nog eens bij dat deze landen slechts kunnen lenen in buitenlandse valuta, wat ze extreem gevoelig maakt voor wisselkoersverliezen. Waar dit toe kan leiden hebben we onder meer gezien ten tijde van de Azië-crisis en de tequila-crisis in Mexico. Juist de armen worden hierdoor het hardste getroffen.

2. Private investeringen. Private kapitaalstromen, waaronder directe buitenlandse investeringen nemen momenteel juist aanzienlijk af. Volgens de laatste berichten van de Wereldbank dalen deze in 2009 met de helft naar zo'n 100 miljard dollar. Daarnaast blijkt uit onderzoek juist dat er een positief verband is tussen hulp en directe buitenlandse investeringen⁸. Waar Moyo stelt dat hulp private investeringen verdringt, gebeurt feitelijk dus juist het omgekeerde: private investeringen nemen toe door hulp.

3. Handel. Voor wat betreft haar handelspleidooi heeft Moyo een punt. Oneigenlijke Westerse subsidies moeten zo snel mogelijk worden beëindigd. Het probleem zit hem echter vooral in de handelsliberalisering die van Afrikaanse landen wordt geëist, in ruil voor toegang tot de Westerse markten. Een goed voorbeeld hiervan vormen de Economische Partnerschapsovereenkomsten (EPA's) die de Europese Unie momenteel sluit met 79 van haar voormalige koloniën in voornamelijk Afrika. Deze EPA's vragen van de Afrikaanse landen een handelsliberalisering van maar liefst 90 procent. Er is dan nauwelijks bescherming mogelijk om een eigen industrie op te kunnen bouwen zoals de Aziatische landen dat deden. Ook lopen ze forse overheidsinkomsten mis door het verdwijnen van invoertarieven. Overigens zouden, naast de 90 procent handelsliberalisering, volgens de Europese Commissie de EPA's ook op onderwerpen als

investeringen, concurrentiebeleid, overheidsaanbestedingen, openbare dienstverlening, handelsfacilitering en informatiebescherming 'onderhandelbaar' gemaakt moeten worden. Op deze punten gaat Moyo totaal niet in.

4. Bankieren voor de niet-

bankabelen. In haar laatste berichten stelt de Wereldbank dat ook de overmakingen van migranten naar het thuisland in 2009 meer zullen dalen dan aanvankelijk gedacht, naar 290 miljard dollar. Het overgrote deel van deze overmakingen komt terecht in landen buiten Sub-Sahara Afrika. De verwachtingen van Moyo over deze overmakingen zijn dus nogal hooggespannen om niet te zeggen naïef. Dit geldt ook voor haar voorstellen om de kosten van de overmakingen te verlagen. Want juist in de allerarmste landen werken de door haar voorgestelde innovatieve (en goedkopere) manieren van geld overmaken, zoals bijvoorbeeld het overmaken van geld via mobiele telefoons, niet. Dit is een gevolg van het feit dat de benodigde financiële infrastructuur in dergelijke landen totaal ontbreekt. Daarnaast lijkt het grote belang dat Moyo hecht aan microfinanciering ook haaks te staan op de eveneens door haar bepleite ontwikkeling van de financiële infrastructuur. Immers, hoe kan men verwachten dat banken die tegen hogere kosten kredieten moeten verlenen, bereid zullen zijn om de kosten voor de bouw van de financiële infrastructuur te dragen als er tegelijkertijd microfinanciering wordt verschaft door westerse mikrokredietinstellingen? Welke 'winst' hebben zij dan te behalen bij de bouw van de financiële infrastructuur?

CONCLUSIE

Moyo's visie is, ondanks alle publiciteit die zij trekt, weinig indrukwekkend. Haar analyse van de hulp aan Afrika blijkt op drijfzand gebouwd. En ook de 'oplossing' die zij aandraagt verandert niets aan het probleem van de ineffectieve politieke ontwikkeling van grote delen van Afrika. Moyo veronderstelt dat leningen op de internationale kapitaalmarkt en directe buitenlandse investeringen wél

zorgen voor politiek stabiele staten, maar beschrijft nergens hoe dit zou moeten gebeuren. Gek genoeg betoogt Moyo in haar boek trouwens wel dat hulp democratie ondermijnt, om later te beweren dat democratie in feite geen voorwaarde is voor economische groei, omdat democratie ontwikkeling kan belemmeren. Democratische regimes vinden het immers moeilijk om economisch nuttige wetgeving door te drukken, aldus Moyo. Dat kan zo zijn, maar is het probleem van niet democratisch gekozen regimes nou juist niet dat zij niet afgezet kunnen worden op het moment dat blijkt dat zij het wat minder goed voor hebben met de bevolking. En was dit nou niet juist net haar kritiek op de diverse Afrikaanse leiders?

De kern van Moyo's verhaal is een verwachte heilzame werking van de vrije markt. In essentie is haar verhaal het zoveelste voorbeeld van neoliberal denken dat al decennialang is opgelegd aan Afrika door de Wereldbank en het IMF. Zoals beschreven is dit echter niet de oplossing voor Afrika, maar juist onderdeel van het probleem. Ongereguleerde vrije markten hebben geleid tot de financiële- en economische crisis waar de hele wereld de gevolgen van ondervindt. In die zin kan men zich afvragen of het toeval is dat deze mevrouw juist nu op het schild wordt gehesen op een moment waarop alle Westerse landen op zoek zijn naar miljardenbesparingen.

Aan de andere kant is het merkwaardig dat zij oplossingen die vanuit haar optiek voor de hand liggen juist niet noemt. Zo zou bijvoorbeeld een garantiefonds gevuld met speciale trekkingsrechten (SDR) door internationale donoren en beheerd door een VN-instelling – bijvoorbeeld de Wereldbank – positief kunnen uitpakken voor het aantrekken van leningen op de internationale kapitaalmarkt. De waarde van de SDR is gekoppeld aan de waarde van een zogenaamde mand van de belangrijkste valuta van de wereld. Zodoende wordt het risico op wisselkoersverlies gespreid en geminimaliseerd. Het impliceert wel dat donoren hier verder geen politieke en economische voorwaarden aan mogen verbinden. En dan zal wel weer blijken dat zij hier weinig interesse in hebben, want

ontwikkelingshulp wordt niet in de laatste plaats gegeven om de politieke invloedssfeer van donoren te bestendigen. Dit zijn dingen waar iets aan moet veranderen. Ontwikkelingshulp moet op basis van heel andere criteria gegeven worden. Het moet niet minder maar effectiever en zal vooral gericht moeten worden op de allerarmste landen.

The Economist, toch niet bepaald het meest linkse blad op deze aardbol, noemt haar verhaal een karikatuur. En The Guardian schreef in haar recensie al dat het gevaar bestaat dat dit boek meer aandacht krijgt dan het verdient. Dat lijken terechte conclusies.

1. www.cgdev.org
2. www.worldbank.org
3. www.infoplease.com
4. Sanjeev Gupta, Robert Powell, and Yongzheng Yang, *Macroeconomic Challenges of Scaling Up Aid to Africa. A Checklist for Practitioners*, International Monetary Fund Washington, DC 2006 (www.imf.org)
5. Om het nog concreter te maken: zonder die (verplichte) liberalisering hadden de betreffende landen al hun externe schulden kunnen afbetalen, en dan nog was er voldoende geld overgebleven om alle kinderen te vaccineren en naar school te laten gaan. Christian Aid, *The economics of failure - The real cost of 'free' trade for countries A* Christian Aid briefing paper June 2005 (www.christianaid.org.uk)
6. www.jubileenederland.nl
7. Christian Aid, *Death and taxes: the true toll of tax dodging*, London 2008 (www.christianaid.org.uk)
8. M. Ugur Karakaplan, Bilin Neyapti and Selin Sayek, *Aid and foreign Direct Investment International Evidence*, Bilkent University 2005 (www.bilkent.edu.tr)

REVOLUTIE!

ALTERNATIEVEN VOOR NEOKLASSIEKE ECONOMIE

Tekst: Diederik Olders Beeld: Robert de Klerk

Dat het neoliberale beleid niet werkt, zien we aan de diepe crisis waarin we sinds bijna een jaar verkeren. Maar hoe zit het met de economische theorieën waarop neoliberalen zich baseren? Wat gaat er om in de economenwereld?

U bent egoïstisch en extreem rationeel; alles wat u dagelijks doet, doet u op basis van goed doordachte toekomstverwachtingen. Als u iets koopt, dan heeft u inzicht in de totale markt en zo heeft u voor de laagst mogelijke prijs maximaal nut van uw aankoop. Herkent u zich hierin? Het lijkt een beetje op een horoscoop, maar het is in feite hoe een zeer invloedrijke wetenschappelijke theorie u beschouwt.

In de economische wetenschap is het neoklassieke economische model op dit moment het dominante denkmodel (met een technisch woord paradigma). Het gaat ervan uit dat mensen en instellingen zelfzuchtig handelen volgens rationele verwachtingen én op basis van alle

relevante marktinformatie. Hun daarop gebaseerde handelen zorgt voor efficiënte markten, waardoor de evenwichtsprijs de beste, meest realistische prijs is. Omdat iedereen over alle relevante informatie zou beschikken, zorgt een vrije markt er vanzelf voor dat die evenwichtsprijs bereikt wordt. Als de huidige prijs van een product te hoog is, dan zal elke handelaar die dat doorheeft (hij heeft immers volledige kennis van de markt) zijn spullen snel verkopen, waardoor het aanbod stijgt en de prijs omlaag gaat (richting de evenwichtsprijs). Ook andersom werkt dat zo: als de alwetende handelaars zien dat de huidige prijs onder de realistische prijs ligt, kopen ze snel op, want dan kunnen ze de betreffende producten daarna met winst verkopen. Daardoor stijgt de prijs in de richting van de evenwichtsprijs. Dit proces zorgt ervoor dat markten altijd stabiel zijn; er is een ingebouwde 'neiging' tot evenwicht. Als deze mechanismen niet werken, dan heet dat 'marktfaalen'. Dat woord verwijst naar versturende factoren, zoals overheidsinvloed. Vandaar ook de pleidooien van rechtse politici voor méér markt zelfs in een situatie waarin doorgeslagen marktwerking tot maatschappelijke rampen heeft geleid.

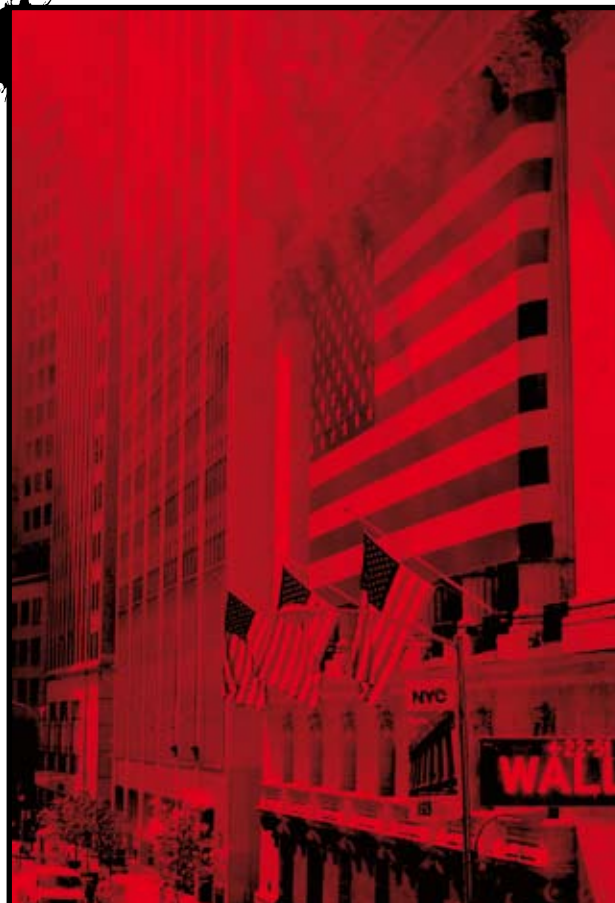
Onderdeel van het neoklassieke paradigma is ook de nadruk op econometrie; economie beoefen je met wiskundige formules en door complexe modellen door te rekenen. De uitgangspunten (aannamen) van het paradigma maken dat ook goed mogelijk; je hebt te maken met autonome, automatische en rationele processen, die gemakkelijk in formules te vangen zijn. Economen zijn zo gewend aan deze benadering dat het misschien goed is te bedenken dat beroemde economen als Adam Smith, David Ricardo en John Maynard Keynes – die niet aan econometrie deden – in het huidige academische klimaat waarschijnlijk grote moeite zouden hebben een artikel gepubliceerd te krijgen in een toptijdschrift, of zelfs een baan te krijgen bij een economische faculteit.

Het vreemde is, dat al langer bekend is dat er veel mis is met het neoklassieke model. De uitgangspunten van de theorie zijn zo onrealistisch, dat Milton Friedman, de grote naam van het moderne neoklassieke denken, gedwongen was een uitweg te verzinnen. Hoe onrealistischer de aannames, hoe beter de theorie, zo was zijn bijzondere antwoord.

Iedereen weet, en de feiten onderschrijven dat keer op keer, dat markten niet vanzelf tot goede resultaten leiden. De aanname van de zichzelf stabiliserende markt is volgens commentatoren de afgelopen twintig jaar in de praktijk al minstens vier keer definitief weerlegd, met de instabiele kredietmarkt in 2008 als het laatste voorbeeld. Iedereen weet, en onderzoek wijst dit keer op keer uit, dat mensen én geen kil calculerende burgers zijn én niet over alle relevante informatie beschikken. Pete Lunn, een gedragseconoom van het Ierse Economic and Social Research Institute, publiceerde in 2008 het boek *Basic*

DE NEOLIBERALE DOORBRAAK

In de jaren zeventig verkeerden de economieën in vrijwel alle westerse landen in crisis. Het Keynesiaanse antwoord – de overheid doet extra investeringen waardoor de economie aantrekt – bleek in die situatie niet te werken. Het resultaat was: oplopende overheidstekorten, bedrijven die failliet gingen en werknemers die hun baan verloren. Tegen die achtergrond gooiden Thatcher en Reagan het beleid om en kregen de neoliberalen vrij spel. De overheid beperkte de uitgaven, overheidsbedrijven werden geprivatiseerd en de markt reguleerde de markt, wat in eerste instantie in tal van landen tot spectaculaire economische groei leidde. Weliswaar ten koste van groeiende tegenstellingen tussen rijk en arm, maar dat was een bijkomend en tijdelijk verschijnsel volgens de neoliberalen. Critici van dit model (zoals *Tegenstemmen* van Jan Marijnissen) waarschuwden voor de maatschappelijk ongewenste gevolgen van het neoliberalisme, maar kregen geen gehoor van overheden, banken en grote ondernemingen. Toen de kredietcrisis uitbrak in de VS, verzekerden Bos en Wellink dat de Nederlandse economie daar nauwelijks last van zou krijgen. De VS, dat was wat anders maar wij stonden er goed voor. Totdat de zeepbel uit elkaar spatte in de tweede helft van 2008 en ook de Nederlandse banken vol bleken te liggen met riskante financiële producten.

Instincts: Human Nature and the New Economics waarin hij onder andere laat zien hoe al het onderzoek naar menselijk gedrag erop wijst dat mensen in de verste verte niet lijken op de calculerende egoïsten die we volgens de neoklassieken zijn. Volgens hem is het duidelijkste voorbeeld het ‘Ultimatum-spel’ (zie kader): “Dit onderzoek toont het menselijk instinct om mensen te straffen die oneerlijk verdelen. Het betekent dat figuur 1.1 in leerboeken voor economie, het plaatje waarin de wet van vraag en aanbod tot evenwicht leidt, onjuist is! Prijzen worden niet bepaald door vraag en aanbod, maar door onze instincten.”

WAT IS EEN GOEDE THEORIE?

Onrealistische uitgangspunten hoeven niet erg te zijn, als de betreffende theorie maar goed verklaart of voorspelt. Maar aan correct voorspellen komen economen lang niet altijd toe. Ondanks de meest ingewikkelde neoklassieke economische modellen, heeft geen van hen de huidige (of de vorige) crisis voorzien. Op zich is het niet kunnen voorspellen geen probleem. Ook weerkundigen zijn niet in staat te vertellen of het over een jaar rond deze tijd mooi weer is. Daarvoor is het weer te complex. Maar over de onderliggende processen die het weer veroorzaken hebben we adequate theorieën; weerkundigen kunnen goed verklaren hoe bewolking, wind, oppervlaktetemperatuur enzovoort ontstaan en op elkaar inwerken. Helaas hebben de neoklassieke economen zelfs dát niet, adequate theorieën over onderliggende processen. Voor marktinstabiliteit en crises hebben ze geen verklaring, want die zouden zich helemaal niet voordoen. De recessies midden jaren zeventig en begin jaren tachtig werden niet alleen

HET ULTIMATUM-SPEL

Gedragseconomen onderzoeken economisch gedrag onder andere door proefpersonen een spel te laten spelen. Ze kunnen wat winnen met het spel, en de econoom kijkt hoe ze handelen en redeneren. Een van die spellen is het ultimatum-spel. Er zijn twee spelers, Ad en Bob. Het spel gebeurt anoniem; beide spelers weten niet wie de andere speler is. Ad mag 100 euro verdelen tussen zichzelf en Bob. Bob mag vervolgens het aanbod accepteren of niet. Accepteert Bob het aanbod, dan krijgt hij het aangeboden bedrag, en Ad de rest van het bedrag. Accepteert Bob het aanbod niet, dan krijgen beide spelers niets. Als je aanneemt dat beide spelers uit puur eigenbelang en rationeel redeneren, dan biedt Ad het bedrag € 0,01 aan. Bob vindt € 0,01 beter dan niets en accepteert. Ad houdt € 99,99 over. Uit onderzoek blijkt dat mensen helemaal niet zo redeneren. In veel culturen stelt Ad voor om het geld eerlijk te verdelen. En heel vaak accepteert Bob een bod onder de € 20 niet. Mensen zijn geen rationeel calculerende egoïsten. Maar dat veronderstelt de neoklassieke economie en het daarop gebaseerde neoliberale beleid wel.

niet voorspeld; zelfs terwijl de recessies aan de gang waren, werden ze niet herkend in de toenmalige neoklassieke modellen.

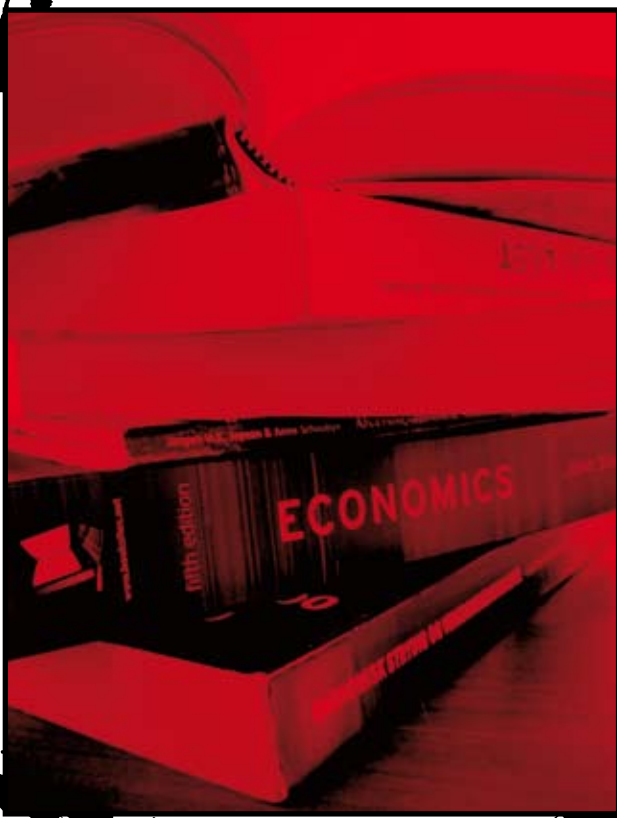
VOORBEELD: 'FLEXIBILISERING'

Robert Vergeer promoveert binnenkort aan de TU Delft op zijn onderzoek naar de gevolgen van arbeidsmarktregulering. Hij onderzocht studies van het Internationaal Monetair Fonds (IMF) waaruit zou blijken dat het versoepelen van het ontslagrecht de werkloosheid omlaag brengt. Vergeer liet zien dat de resultaten niet 'robuust' waren, ofwel dat die conclusie alleen maar getrokken kan

worden door een selectieve keuze van gegevens en door uit te gaan van een specifiek economisch model. Vergeer: "Dat betekent dat als je een paar landen aan de dataset toevoegt of een ruimere periode neemt, de resultaten van het onderzoek volledig onderuit gaan. Voor het aanpakken van de werkloosheid heeft het versoepelen van het ontslagrecht geen zin, maar een dergelijke maatregel heeft wel een negatief effect op de arbeidsproductiviteit." Volgens neoklassieke economen moet versoepeling van het ontslagrecht vanzelf leiden tot volledige werkgelegenheid. Immers, als de 'markt' van arbeid geen drempels (zoals ontslagrecht) meer opwerpt, dan werkt het prijs-aanbodmechanisme effectief. Werkloosheid is niet efficiënt, want dat betekent dat er teveel aanbod is – de prijs zal net zo lang dalen tot iedereen aan het werk is. Tot zover de neoklassieke theorie, op basis waarvan je mag verwachten dat flexibilisering van arbeid tot daling van de werkloosheid leidt. Dat dit lang niet altijd zo is, kunnen neoklassieke economen niet verklaren. Gedragseconoom Pete Lunn: "Het ultimatum-spel laat zien dat mensen een eerlijke verdeling belangrijk vinden. Uit onderzoek blijkt dat goed verdienende bedrijven meer betalen voor hetzelfde werk; de prijs van arbeid wordt niet bepaald door de wetten van vraag en aanbod, maar door de vraag hoe de opbrengsten van het werk eerlijk verdeeld kunnen worden. Daarom zijn 'flexibele' arbeidsmarkten geen medicijn voor werkloosheid. En dat is een groot probleem voor neoklassieke economie". Robert Vergeer: "Economen staan in hun hemd." Neoklassieke economen werken met onrealistische uitgangspunten, voorspellen niet en verklaren niet. Kan het nog slechter?"

HOE NEOKLASSIEKEN DE CRISIS VEROORZAAKTEN

Wetenschappelijk gezien is het neoklassieke model al lang voorbij zijn houdbaarheidsdatum. Helaas is het enorm invloedrijk. Helaas, omdat duidelijk begint te worden dat de neoklassieke uitgangspunten een rol hebben gespeeld in zowel het veroorzaken als het verergeren van de crisis waarin we nu zitten. Het politieke debat gaat – terecht – over de rol van toezichthouders, bonussen en graaiers. Maar wat weinig aan bod komt, is de vraag hoe het toch kan dat al die bankdirecteuren, toezichthouders, aandeelhouders en politici dachten dat wat zij deden goed voor hen was en voor de maatschappij. Een deel van het antwoord is dat zij allemaal zijn opgegroeid in de ideologie van het neoklassieke denkmodel. Nemen we het voorbeeld van de waarderingmethode voor financiële producten. De methode 'mark-to-market' gaat uit van de neoklassieke veronderstelling dat de marktprijs een reële prijs is; de prijs die de waarde weergeeft gebaseerd op alle relevante informatie. In de praktijk konden banken steeds grotere winsten claimen, en steeds grotere bonussen uitkeren, omdat de financiële producten die ze op de balans hadden staan op papier steeds meer waard werden. Er werd vanuit gegaan dat een bank ze kon verkopen voor de prijs die een andere bank recent had betaald voor een vergelijkbaar product. Tot het moment dat het vertrouwen verdween en banken omvangrijke gecompliceerde pakketten wilden verkopen. Toen bleek de waarde van het spul ineens véél minder. Banken moesten toen

NEO-WIE?

Neoliberalisme is de (beleids)ideologie die de nadruk legt op de vrije markt, vrijhandel, deregulering en het overhevelen van controle over de economie van de staat naar de private sector, met name de eigenaars van kapitaal. Een verschil met klassiek liberalisme is dat daar de staat tot een absoluut minimum beperkt moest worden, terwijl het neoliberalisme in de staat een ondersteuning van de belangen van het private kapitaal ziet, bijvoorbeeld met haar concurrentiebeleid en monetair beleid. Ook verschuift bij het neoliberalisme de nadruk van burgerlijke vrijheden richting economische vrijheid. Het neoliberalisme is geïnspireerd door neoklassieke economie.

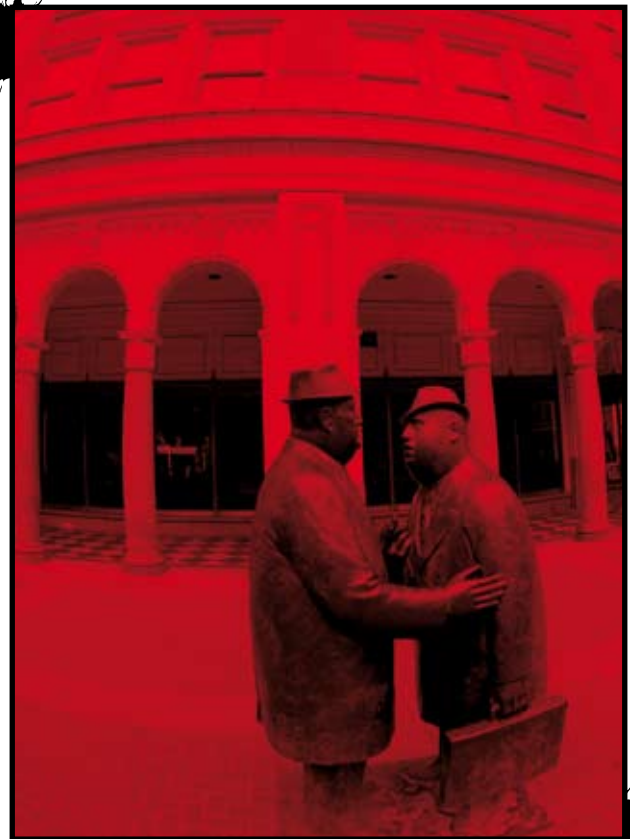
Neoklassieke economie is gericht op de vraag hoe schaarse middelen optimaal worden ingezet, en gaat bij de analyse daarvan uit van particulieren die nut en ondernemingen die winst maximaliseren. Beide maken hun keuzes volgens de regels van de 'rationele keuzetheorie' en op basis van volledige informatie. Oftewel een vrije marktplaats met rationeel calculerende, alwetende egoïsten. Een andere belangrijke aanname is dat markten van zichzelf stabiel zijn en dat de (evenwichts)prijzen die tot stand komen in die markten de werkelijke waarde vertegenwoordigen. Verstoringen van het evenwicht ('marktfalen') worden veroorzaakt door externe factoren, zoals een overheid die ingrijpt. De heropleving van deze richting vanaf de jaren zestig wordt ook wel de Chicago-school genoemd, naar de economen zoals Milton Friedman (1912-2006), die vooral op de universiteit van Chicago werkten.

enorme bedragen afschrijven en de overheid (en dus de belastingbetaler) mochten bijlappen om de banken te redden. Volgens sommige economen wordt de crisis door ditzelfde 'mark-to-market'-systeem verergerd. Door de ontstane paniek zou de marktwaarde van de financiële producten nu ver onder de realistische waarde liggen. Hierdoor moeten banken veel meer afschrijven dan realistisch is. Andere economen houden het er echter op dat we tot nog toe alleen het topje van de crash hebben gezien en dat het herstel jaren en jaren op zich kan laten wachten.

Een andere oorzaak die regelmatig wordt genoemd in analyses van de crisis is de, onder financieel economen, beroemde 'Gaussiaanse copula-formule' van David X. Li. Deze formule geeft op een heel slimme manier een inschatting van de risico's van pakketten financiële producten waarvoor dat eerst onmogelijk was. De publicatie in 2000 van de formule leidde tot een enorme explosie van financiële producten. Beleggers houden van risico's, want die leveren geld op. Maar ze houden niet van risico's die ze niet kunnen inschatten. Li's formule opende een wereld van mogelijkheden. Ook de *rating agencies*, de bureaus die scores (zoals de 'triple-A rating' uit de Rabobank-reclames) toekennen aan banken en pakketten, waren blij met Li: dit maakte hun werk een stuk gemakkelijker. Helaas leverde dit schijnzekerheid op. Ook de copula-formule leed aan een bekend neoklassiek syndroom: ze bleek gebaseerd te zijn op statistisch gedrag van prijzen in een periode waarin de markt stabiel was. Er was geen ruimte voor sterk veranderende omstandigheden; de formule werkt alleen als je ervan uitgaat dat

markten stabiel zijn en blijven. Het gevolg was dat toen de markt instabiel werd, de hele financiële wereld in zijn maag zat met pakketten, waarvan ze het risico niet meer konden inschatten. Paniek.

Volgens Robert Vergeer zijn neoklassieke theorieën ook schuldig aan de crisis omdat ze beleid rechtvaardigden dat de macht aan aandeelhouders geeft en financiële markten liberaliseert. Vergeer: "De neoklassieke theorie stelt dat als iedereen zijn eigen belang nastreeft, dit automatisch voor iedereen het beste oplevert. Dat onderbouwt de vergrote macht van aandeelhouders, het niet aan banden leggen van *hedgefonds* (de opkoopfondsen die bedrijven volhangen met schulden) en het bestaan van grote bonussen voor managers – die immers bedoeld waren om de winst van aandeelhouders te maximaliseren. Een tweede neoklassieke idee – dat de economie automatisch naar een optimaal evenwicht tendert, zolang er veel vragers en aanbieders zijn – rechtvaardigt bijvoorbeeld de liberalisering van financiële markten, maar ook de wildgroei aan financiële producten. De redenering is als volgt: hoe meer producten, vragers en aanbieders er zijn, hoe beter de risico's gespreid kunnen worden, dus hoe beter de gemiddelde handelaar de 'juiste' risico-inschatting maakt. De werkelijkheid is dat de verwevenheid in de financiële sector, juist door die liberalisering, zo groot is dat de 'juiste' risico-inschatting niet meer gemaakt kan worden. Als een grote bank bijvoorbeeld een 'foute' keuze heeft gemaakt en daardoor failliet gaat, dan trekt ze andere banken, die misschien minder risico's hebben genomen, met zich mee. Onder andere daardoor komen zoveel financiële instellingen tegelijk in de problemen."

GEEN PLAN B

Hoe is het mogelijk dat het neoklassieke denkmodel niet allang is vervangen door een beter denkmodel, een plan B? Een belangrijke reden daarvoor is dat een economische theorie niet a-politiek en waardenvrij is. Robert Vergeer: “Neoklassieke economen zien het liefst lage lonen en hoge winsten. Dat klonk als muziek in de oren van veel bestuurders van grote ondernemingen en rechtse politici. Het gevolg is dat we sinds de jaren tachtig in veel Westerse landen een economisch beleid hebben dat is geschoeid op neoklassieke leest. De wijze waarop de Europese Unie – onder meer met steun van het multinationale bedrijfsleven – als neoliberal project is ingericht is daar momenteel het sluitstuk van.”

Ministeries, adviesraden en economiefaculteiten zitten vol met mensen die zijn opgegroeid met het neoklassieke denkmodel. Vergeer: “Een gevolg van het eenzijdige onderwijs is dat er een hele generatie economen opgroeit die maar drie termen kent: marktwerking, marktwerking en marktwerking. Het ministerie van Economische Zaken in Nederland bijvoorbeeld, loopt helemaal over van dit soort jongens en meisjes. Dat zorgt voor een economisch beleid met oogkleppen.” Pete Lunn ziet iets dergelijks ook internationaal: “Omdat leeftijd samenhangt met orthodoxie (neoklassieke economie is dan de orthodoxie - red), zul je een voorkeur voor neoklassieke economie terugvinden in economische adviesraden; daarin zitten meestal de wat oudere economen. Maar er wordt niet bewust op geselecteerd. Dat ligt anders bij het publiceren van ‘andere’ economie. De artikelen van heterodoxe (niet-orthodoxe - red) economen zoals ik worden beoordeeld door voornamelijk orthodoxe economen, die vaak proberen de gevolgen van mijn bevindingen af te zwakken.” Volgens Vergeer heeft dat ook gevolgen voor de financiering van je onderzoek: “De ruimte voor niet-orthodoxe economie is beperkt. Dat

PARADIGMA'S EN REVOLUTIES

De wetenschapsfilosoof Karl Popper (1902-1994) beweerde dat goede wetenschap loopt volgens de volgende lijnen. Voor de verklaring van een aantal feiten stelt de wetenschapper een hypothese – een voorlopige verklaring – op. Die moet zo worden geformuleerd, dat het eenvoudig is om met nader onderzoek vast te stellen wat er mis mee is (‘falsifieerbaar’). De verworpen hypothese wordt vervangen door een nieuwe, en het wetenschappelijke feest begint van voren af aan.

Wetenschapsfilosoof Thomas Kuhn (1922-1996) stelde dat het er zo in de echte wetenschap niet aan toe gaat. De meeste wetenschappers zijn helemaal niet dagelijks bezig met het verwerpen van hypothesen. Ze werken binnen een geheel van hypothesen, theorieën en onderzoeksmethoden, die gezamenlijk een ‘paradigma’ vormen. Onderzoek doen is meestal niet meer dan puzzelen om interne tegenstrijdigheden op te lossen, dingen anders indelen en waarnemingen anders interpreteren. Wetenschap is dan ook van zichzelf conservatief. Tót op het moment dat de interne tegenstrijdigheden onoplosbaar zijn en er een wetenschappelijke revolutie nodig is. Dan wordt het oude paradigma losgelaten en vervangen door een nieuw paradigma. Imre Lakatos (1922 - 1974) voegde eraan toe dat paradigma's (hij noemde ze onderzoeksprogramma's) zich naast elkaar kunnen ontwikkelen en hun eigen dynamiek hebben. Een ‘progressief’ paradigma ontwikkelt zich positief en kent bijzondere ontdekkingen, nieuwe technieken en verbeteringen van voorspellingen. Een ‘degenererend’ paradigma ontwikkelt vooral meer aannames om de kerngedachte van het programma te beschermen tegen onwelgevallige feiten.

NEOKLASSIEKE ECONOMIE IN EEN NOTENDOP

Een scheikundige, een natuurkundige en een econoom lijden schipbreuk en zitten met niet meer dan enkele kratten vol blikken bonen op een eiland – en geen mogelijkheid om de blikken open te krijgen. De scheikundige zegt: “We maken een vuurtje en verwarmen de blikken. Ik kan berekenen bij welke temperatuur ze barsten.” De natuurkundige: “Mooi, dan kan ik berekenen welke kanten de bonen op schieten, zodat we ze kunnen opvangen.” De econoom zegt: “Doe niet zo moeilijk! Laten we nu eens aannemen dat we een blikopener hebben...”

komt onder andere door de wijze waarop het onderzoek wordt gefinancierd: zo kun je financieel gezien het beste publiceren in A-tijdschriften: daar krijg je het meeste geld voor. Die A-tijdschriften publiceren vooral artikelen die vallen binnen het neoklassieke paradigma. Een gevolg is dat er voor niet-orthodoxe economie veel minder financiering en publicatieruimte is. Dat vertraagt veranderingen in het economisch denken.”

DE DAG NA DE REVOLUTIE

Gaan we het nog meemaken, dat uit de neoklassieke crisis zich een nieuw denkmodel ontwikkelt? Voor gedragseconoom Pete Lunn is er geen twijfel: “Zeker. De stelling van mijn boek *Basic instincts* is dat de economie niets minder dan een wetenschappelijke revolutie doormaakt. De economische crisis versnelt dat proces. Het nieuwe paradigma zal volgens mij zijn gebaseerd op realistischer uitgangspunten over economisch gedrag van mensen en bedrijven, ontleend aan onderzoeksgegevens uit de gedragseconomie. Dat zal overigens tientallen jaren duren.” Ook Robert Vergeer denkt dat we het gaan meemaken: “Ik denk dat een veelbelovend nieuw paradigma berust op een herformulering van het gedachtegoed van Marx en Keynes. Beiden leggen de nadruk op het ontstaan van crisissen vanuit de vrije markt zelf. Ook zie ik daarin handreikingen voor een oplossing. Marx heeft het bijvoorbeeld over socialisering van de productiemiddelen. Veel neoklassieke economen zullen dat een vies woord vinden, maar dat is natuurlijk wel wat er gebeurt is toen Nederland ABN-AMRO/Fortis overnam. Er zullen weinig neoklassieke economen zijn die durven te beweren dat Nederland die bank gewoon had moeten laten omvallen. Ook zouden we kunnen nadenken over het versterken van de positie van werknemers in de organisatie. Werknemers zijn gemiddeld veel langer verbonden aan een onderneming dan managers en aandeelhouders. Die zouden dus bij uitstek het langere termijnperspectief kunnen bewaken.”

Geert Reuten is behalve SP-Eerste Kamerlid al jaren een ‘heterodoxe’ econoom. Volgens hem is de tijd rijp voor een nieuw denkmodel: “Maar dat kan slechts een bodem vinden als het hele denkraam van economen revolutionair omgevormd wordt. Meer inhoudelijk liet vooral Keynes zien dat de neoklassieke theorie gedomineerd wordt door het analyseren in termen van ‘evenwicht’. Daarin is geen plaats voor onzekerheid. Maar een kapitalistische ‘vrije-markt-economie’ wordt volgens

Keynes juist gekarakteriseerd door onzekerheid. Een van de grote problemen van het gedrag van banken uit de afgelopen periode is dat ze geen rekening hielden met de door Keynes bedoelde onzekerheden. Met statistische analyses valt dit probleem niet op te lossen – zo liet dezelfde Keynes zien, die ook nog een boek over waarschijnlijkheidstheorie schreef.”

De wetenschappelijke revolutie lijkt onvermijdelijk, maar het kan nog wel even duren. Langer, dan je op basis van de kracht van de argumenten zou verwachten. Zoals de natuurkundige Max Planck (1858 - 1947) schreef: “Een nieuwe wetenschappelijke waarheid wordt niet gevestigd door haar tegenstanders te overtuigen, maar doordat die tegenstanders uitsterven en de volgende generatie vanaf het begin met de nieuwe waarheid vertrouwd is.” Pete Lunn stelt dat we niet hoeven te wachten tot er een heel nieuw denkmodel is: “Gedragseconomische bevindingen zijn erg handig voor het bedenken van een beter economisch beleid, zelfs bij afwezigheid van een volledig alternatief economisch model. Bijvoorbeeld, de gedrags-economische analyse van economische zeepbellen levert nu al ideeën op over hoe de overheid bijvoorbeeld kan voorkomen dat mensen huizen kopen als ze dat beter niet kunnen doen.”

BRONNEN

Dit artikel is gebaseerd op interviews met Pete Lunn, Geert Reuten en Robert Vergeer. Daarnaast is gebruik gemaakt van economische analyses en commentaren, onder andere:

- Anatole Kaletsky, *Goodbye, homo economicus*, *Prospect Magazine*, april 2009 (www.prospect-magazine.co.uk)

- Paul Ormerod, *The State of macro-Economic modelling*, (www.paulormerod.com)

- Felix Salmon, *Recipe for Disaster: The Formula That Killed Wall Street*, *WIRED MAGAZINE*: 17.03 (www.wired.com)

VERDER LEZEN

Over wat er allemaal mis is met het huidige denkmodel (paradigma): Steve Keen (2001), *Debunking Economics: the naked emperor of the social sciences*, Zed books ltd, 2001

Een boek dat op basis van de resultaten van gedragseconomisch onderzoek de ondergang van de neoklassieke economie aankondigt: Pete Lunn, *Basic Instincts, Human nature and the new economics*, Cyan books, 2007

HET RIJKE

DEEL 45

Japer Schaaf, over
Karl Marx (1818-1883)

ROOIE LEVEN

KARL MARX

Vriend en vijand noemen tegenwoordig de naam van Karl Marx als iemand die een kritische theorie over het kapitalisme heeft ontwikkeld. Sinds enkele tientallen jaren stond zijn theorie bij het vuilnisvat, maar er lijkt sprake te zijn van een positieve herwaardering. In Spanning kunnen we uiteraard niet uitgebreid zijn theorie behandelen, maar deze rubriek is een goede plaats om te wijzen op een klein werkje van Marx waarin zijn theorie in het kort is weergegeven.

De geschiedenis kent hoogtepunten van actie en verandering. Dat zijn dan tegelijk momenten waarin mensen meer dan anders gedwongen worden zelf over de bestaande situatie én over de gewenste toekomst na te denken. Dit gold in Nederland bijvoorbeeld voor de 'roemruchte jaren zestig', waar zo vaak naar wordt verwezen. Toen veranderde er heel wat, in ieder geval veel uiterlijke vormen. En dus werden veel mensen gedwongen over het eigen leven en over de maatschappij na te denken, en actie te voeren. Helaas, zou je bijna zeggen, komt daarna alles weer in rustiger vaarwater. Inderdaad valt de hectiek niet tientallen jaren vol te houden.

OPKOMST VAN HET KAPITALISME

Toen Karl Marx opgroeide en student werd, kwam hij ook terecht in een toegenomen hectiek. Maatschappelijk was er veel aan de hand. Het was de tijd van na Napoleon, maar vooral sociaal-economisch was er enorm veel gaande. De moderne industrie kwam op, toen nog vooral in Engeland. Met die industrie ontstond ook de moderne arbeider, die leefde in de ellendige omstandigheden die deze

nieuwe tijd van het industriële kapitalisme kenmerkten.

Een hectische tijd dus, waarin veel kritiek op het bestaande werd geuit. Als student filosofie in Berlijn kwam Marx dan ook niet toevallig in aanraking met kritische docenten en medestudenten. Deze waren erg onder de indruk van de filosofie van Ludwig Feuerbach, die een principiële kritiek op het christendom formuleerde. Deze kritiek van Feuerbach was niet eens zo zeer gericht tegen het geloof zelf, maar vooral tegen een maatschappij die vol zat met religieuze vooroordelen, onwaarachtigheid en onderdanigheid.

DE WETENSCHAPPER

Dat was voor Marx een begin. Tegelijk was hij voor zichzelf een zeer strenge wetenschapper. Altijd aan de studie, en alle onderwerpen die maar denkbaar zijn nam hij onder de loep. Maar bovenal was hij betrokken. Dwars door al zijn wetenschappelijke publicaties heen loopt als rode draad zijn verontwaardiging over armoede en onderdrukking, vooral ook tegen de onderdanigheid en vervreemding

die daarbij bestaat. De gewone mensen, de arbeiders voorop, moeten groeien in hun zelfbewustzijn. Daarvoor wilde Marx in zijn boeken de munitie aandragen. Hij verwerpt een maatschappij die uitbuiting sanctioneert. Als kritische communist – een woord dat in die tijd vrijwel identiek was aan socialist – leeft hij door zijn kritische politiek noodgedwongen een groot deel van zijn leven als banneling in Engeland. Tot zijn dood bleef hij ageren en schrijven. Hij analyseerde de geschiedenis, de eigentijdse maatschappij en de kapitalistische economie. Zijn bekendste boeken zijn *Het Communistisch Manifest* en *Het Kapitaal*. Het eerste – samen met zijn vriend Friedrich Engels geschreven – is een revolutionair strijdprogramma voor het socialisme. Het tweede is de noodzakelijke onderbouwing van de kennis van de huidige maatschappij. Wil je een betere wereld bereiken, dan moet je de huidige goed begrijpen. De huidige omstandigheden vormen de voorwaarde voor verandering. Strijd en kennis gaan bij Marx hand in hand.

HET KNECHTSCHAP VAN HET LOONSYSTEEM

Na een uitleg van de kern van zijn economische theorie van het kapitalisme schrijft Marx aan het einde van *Loon, prijs en winst* (1865):

Deze weinige aanwijzingen zullen voldoende zijn om aan te tonen dat de gehele ontwikkeling van de moderne industrie de weegschaal steeds meer ten gunste van de kapitalist en ten nadele van de arbeider moet doen doorslaan, en dat de kapitalistische productie dientengevolge de algemene tendens vertoont het gemiddelde loonpeil niet te verhogen doch te verlagen of de waarde van de arbeid meer of minder tot op haar minimumgrens omlaag te drukken. Indien de tendens van de dingen in dit systeem nu eenmaal zo is, wil dat dan zeggen dat de arbeidersklasse moet afzien van haar verzet tegen de daden van geweld van het kapitaal en haar pogingen moet opgeven om op de best mogelijke wijze gebruik te maken van voorkomende gelegenheden om haar toestand tijdelijk te verbeteren? Als ze dat zou doen, zou ze tot één egale massa van geruïneerde arme sloebers degraderen, voor wie geen verlossing meer baat. Ik meen te hebben bewezen dat haar strijd om het loonpeil een verschijnsel is dat onafscheidelijk is van het gehele loonsysteem; dat in 99 van de 100 gevallen haar inspanningen om het loon te verhogen louter inspanningen zijn om de gegeven waarde van de arbeid te handhaven, en dat de noodzaak, met de kapitalist om de prijs ervan te onderhandelen, onafscheidelijk verbonden is met de omstandigheid dat zij zich zelf als waar te koop moet aanbieden. Als de arbeidersklasse in haar dagelijkse botsingen met het kapitaal laf zou inbinden, zou zij zich zelf ontegenzeggelijk beroven van het vermogen de

Illustratie: Robert de Klerk

een of andere grotere beweging op gang te brengen.

Tegelijkertijd mag de arbeidersklasse, geheel los van het algemene knechtschap dat het loonsysteem met zich brengt, het definitieve effect van deze dag in dag uit durende strijd niet overschatten. Ze mag niet vergeten dat ze tegen gevolgen strijdt, doch niet tegen de oorzaken van deze gevolgen; dat ze de neergaande beweging weliswaar verlangzaamt, maar de richting ervan niet verandert, dat zij lapmiddelen gebruikt, doch niet het euvel verhelpt. Ze mag dan ook niet uitsluitend opgaan in deze onvermijdelijke guerrillastrijd, die onophoudelijk voortkomt uit de eindeloze daden van geweld van het kapitaal of uit de marktschommelingen. Ze moet begrijpen dat het tegenwoordige systeem, bij alle ellende waartoe het haar veroordeelt, tegelijkertijd de materiële voorwaarden en de maat-

schappelijke vormen verwekt, die noodzakelijk zijn voor een economische omvorming van de maatschappij. In plaats van het conservatieve motto: 'Een rechtvaardig dagloon voor een rechtvaardig dagwerk!' dient ze op haar vaandel de revolutionaire leuze te schrijven: 'Afschaffing van het loonsysteem!'

Karl Marx, *Loon, prijs en winst*, (oorspronkelijk 1865, voor het eerst gepubliceerd in 1898) www.marxists.org

DAGELIJKSE STRIJD

Loon, prijs en winst kan men lezen als inleiding op het bekendste boek van Marx, *Het Kapitaal*. Dat boek is pittige kost. Een inleiding erbij kan geen kwaad. Daar zijn er meer van, maar *Loon, prijs en winst* is goed bruikbaar.

Marx is voor mij een belangrijk filosoof. Van zijn werk, de inhoud en de methode ervan kun je ook nu nog veel leren. In discussies in en buiten de SP merk je soms dat, wanneer het over Marx gaat, men dan al snel denkt dat iemand die zich zoveel met hem heeft bezig heeft gehouden, wel een fanatieke adept zal zijn. Maar ja, Marx zelf zei dat als hij één ding zeker wist, het was dat hij zelf geen marxist was. Marx was geen profeet, maar een filosoof en wetenschapper die zijn tijd probeerde te begrijpen. En wat nieuw was voor de filosofie, hij zette zich heel actief in voor verbeteringen van de vaak slechte omstandigheden van de arbeiders en werklozen, en voor een socialistische maatschappij. Hij was geen profeet, maar een gewoon mens met zijn onvolkomenheden. Zijn werk is belangrijk en leerzaam, en als er mensen zijn die fouten of achterhaalde ideeën bij Marx tegenkomen, dan kunnen zij best gelijk hebben. Zolang je maar concreet benoemt en goed onderzoekt waar het over gaat.

Het Kapitaal is een poging het hele kapitalistisch economisch systeem te doorgronden. Dus met al zijn wisselwerkingen en wetmatigheden, en zeker ook vanuit de vraag hoe de uitbuiting van de arbeider precies werkt. Het is ook een moreel werk, een aanklacht tegen uitbuiting en armoede. Maar het geeft – in tegenstelling tot wat men wel eens denkt – geen pasklare oplossing hoe de wereld verbeterd moet worden. Het geeft wel de richting aan. In het kapitalisme worden mensen uitgebuit en dat stelsel genereert wel veel rijkdom, maar steeds ook weer een crisis waarin

de levensomstandigheden van de werkenden en werklozen slechter dreigen te worden. De richting die Marx zoekt is het socialisme, een stelsel zonder uitbuiting en onderdrukking, waarin de arbeid ten dienste van het algemeen belang staat. Sociale doelen moeten hebzucht en het ongebreidelde streven naar winst vervangen.

Marx laat in zijn werk zien dat het socialisme niet als vanzelf voortkomt uit het kapitalisme. Het kapitalisme kweekt zijn eigen doodgravers, de socialistische beweging. Maar die beweging moet het wel zelf doen, moet zelf de noodzakelijke verandering voltrekken. Daarover gaat *Loon, prijs en winst* ook. Deze brochure is een voordracht die Marx hield op de Algemene Raad van de Eerste Internationale in juni 1865. Dat is twee jaar voordat *Het Kapitaal* verschijnt. Men kende dat boek dus nog niet. Binnen de Internationale was discussie ontstaan of arbeiders wel met hun vakbeweging loonstrijd en strijd voor hun positie zouden moeten voeren. Schaden ze daarmee niet de economie en daarmee op de duur hun eigen belang? Marx laat in zijn voordracht vanuit zijn inzicht in het kapitalistische economisch systeem zien, dat dit niet zo is. Dat is een belangrijke waarde van zijn politiek en economisch werk. Het draagt argumenten aan voor een zelfbewuste socialistische beweging. In *Loon, prijs en winst* laat hij zien dat het kapitalisme er steeds toe neigt de lonen neerwaarts te drukken. Juist daarom moet de vakbeweging opkomen voor een zo hoog mogelijk loon. Vooral ook om de onderhandelingspositie te versterken voor tijden van crisis.

Men leze het boek voor de details. Voor wie dat gaat doen: het begin komt misschien wat gedateerd over als Marx eerst een reeks van argumenten van een van de andere leden van de

Algemene Raad bespreekt. Je zit zelf niet bij deze discussie, dus het duurt wat lang. In de tweede helft komt hij dan te spreken over *Het Kapitaal* in een notendop. Daar behandelt Marx kort en krachtig begrippen als waarde, arbeid, arbeidskracht, meerwaarde, de productie van de meerwaarde, de waarde van de arbeid, winst en arbeidsloon, en de klassenstrijd in de kapitalistische fase van de geschiedenis. Door dit beknopte overzicht ontstaat een inleiding op Marx' verdere werk.

Het hier gepresenteerde tekstfragment is het einde van de brochure. Marx schetst een verderreikend perspectief. Door de strijd vormen en behouden de socialistische het vermogen een 'meer omvattende beweging op gang te brengen.' Deze beweging moet het kapitalistisch loonsysteem omvormen tot een socialistische productiewijze. In de dagelijkse strijd is dus de kiem voor een revolutionaire verandering aanwezig. Revolutionair, het gaat om een omslag. Die is nog steeds aan de orde. Duurzaamheid, goede zorg voor alle mensen, goed onderwijs, een mondiaal eerlijke verdeling van macht en rijkdom en andere wezenlijke vragen zijn nog steeds een bijzaak voor een maatschappij waarin een ongebreidelde streven naar winst vooropstaat. Nog altijd is aan de orde op welke wijze net genoemde sociale uitgangspunten wél structureel doorslaggevend kunnen worden in het toekomstige maatschappelijk stelsel.

MINDER BRUSSEL, GOED VOOR ONS ALLEMAAL!

DENNIS DE JONG
Europalijsttrekker SP

Vier jaar geleden stemden twee op de drie Nederlanders tegen de Europese Grondwet. Herinnert u zich nog hoe we bang gemaakt werden voor een Nee? Het licht zou uit gaan en er zou misschien wel oorlog van komen! Het werd Nee, maar het licht bleef aan. De politiek schrok wel even wakker, maar verviel al snel weer in haar oude zonde. De regering werkte gewoon mee aan een nieuw verdrag met ongeveer dezelfde inhoud als de Grondwet. Het CDA eiste dat en de PvdA vond meeregeren belangrijker dan haar verkiezingsbelofte nakomen. Er kwam dus wel een nieuw verdrag maar geen nieuw referendum.

Op 4 juni komt er een nieuwe kans de politiek wakker te maken. Dan is de kiezer aan zet. Samen met de SP kan iedereen die dag zeggen: Nederland wil minder Brussel. En zo is het ook: volgens recente onderzoeken heeft tweederde van de Nederlanders een slecht gevoel bij de bemoeizucht, het neoliberalisme en de verspilling van Brussel. Daardoor worden andere partijen bang en

vallen ze terug op hetzelfde recept als in 2005: bangmakerij, volksverlakkerij. Ze zeggen nu niet dat het licht uitgaat als we 'verkeerd' stemmen, maar wel dat we in deze tijden van economische crisis zo blij moeten zijn met de Brusselse bemoeizucht, met de euro en alles eromheen. Ze zeggen dat zonder Brussel en de euro Nederland nu net als IJsland bankroet zou zijn. Ze bedoelen dat een stem op een partij die kritiek op de Europese samenwerking heeft tot de ondergang leidt.

Wat een onzin. Zwitserland en Noorwegen zitten niet in de Europese Unie maar zijn niet failliet. Zweden en Denemarken hebben een eigen munt en zijn niet failliet. Portugal, Griekenland, Italië en Spanje hebben wel de euro maar juist de grootst mogelijke moeite om de economische crisis te overleven. Meer Brussel is dus geen garantie voor minder crisis.

Bovendien heeft juist het Brusselse neoliberalisme het kapitaal jarenlang de volle vrijheid gegeven, waar we nu de wrange vruchten van plukken. Door Brussel is het nationale toezicht op banken steeds verder uitgehold. De Nederlandse Bank mocht IceSave niet zelf controleren, ook al was die bank actief op de Nederlandse markt. Nee, we moesten vertrouwen op het toezicht dat IJsland zelf uitvoerde. Lang leve de vrije markt!

De graaicultuur is ook iets waar Brussel flink aan meegeholpen heeft. Sinds begin jaren '90 was alles erop gericht om de Europese Unie tot een grote markt te maken. Het grote geld kreeg vrij spel. Het internationale kapitaal kreeg optimale speelruimte. De Europese Unie moest immers de sterkste en meest vrije economie ter wereld worden. Dat klonk leuk, maar betekende voortdurende aanvallen

op onze sociale rechten en onze publieke diensten. Overal moest de markt zijn gang kunnen gaan, moest marktwerking komen. In de telefoonie, de post, het openbaar vervoer, het onderwijs, de energievoorziening en de zorg. De bazen van al die winstbeluste bedrijven moesten naar Amerikaanse normen beloond worden. Hun vergoedingen werden geschreven in miljoenen, veel meer dan de minister-president. Graaien, ooit verfoeid, leek gaandeweg juist goed. Het eigenbelang van de mannen aan de top zou goed zijn voor de mensen aan de basis. Wat een onzin, maar wat geloofden het bedrijfsleven en de politiek die onzin. Vooral in Brussel, de hoofdstad van neoliberaal Europa, het dienstencentrum voor het Grote Geld en de Vrije Markt.

De SP wil minder Brussel. We willen dingen die we beter zelf kunnen weer zelf doen. We willen beslissingen dichterbij huis brengen. Dan zijn ze ook beter te controleren.

Minder Brussel wil trouwens niet zeggen minder samenwerken. Laten we harde afspraken maken over een beter nationaal toezicht op banken en andere financiële instellingen. We moeten af van de streken van de graaifondsen. De macht van de aandeelhouders moet worden teruggedrongen ten bate van de macht van werknemers en consumenten. Dat vereist ook dat Brussel niet langer synoniem is met neoliberaal beleid en afnemen van nationale bevoegdheden. Die boodschap vertelt de SP al lange tijd. Het lijkt erop dat nu heel veel mensen zien dat Europa inderdaad op een verkeerd spoor zit. Tijd om de wissel te verzetten. Minder Brussel, dat geluid kunnen we met elkaar op 4 juni laten klinken, zo hard dat de politiek het wel móét horen.